

Universiteit Gent
Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
Vakgroep Geschiedenis

De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren (1468)

en

De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee (1504/05)

Een digitale analyse

DEEL I: TEKST

Masterscriptie voorgelegd tot het behalen van de graad Master in de geschiedenis
Academiejaar 2012-2013
Ellen Klompmaker
Promotor: Prof. dr. E. Thoen
Leescommissarissen: Prof. dr. J. Dumolyn en prof. dr. Ph. De Maeyer

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende,

Ellen Klompmaker

afgestudeerd als master in de Geschiedenis aan Universiteit Gent in het academiejaar 2012-2013 en auteur van de scriptie met als titel:

De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren (1468) en de Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee (1504/05). Een digitale analyse.

verklaart hierbij dat zij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar scriptie:

- X de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;
- de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);
- de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van jaar (maximum 10 jaar);
- de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent, 9 augustus 2013

.....

Inhoudsopgave

Dankwoord	5
Inleiding	6-7
Hoofdstuk 1: De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren (1468) en de Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee (1504/05). De kaarten en hun context	
1.1. Vormelijke aspecten	8-10
1.2. De Scheldekaart van 1504/05 erkend als topstuk	10-12
1.3. Cartografie in de middeleeuwen	12-15
1.3.1. <i>Cartografie in West-Europa in de middeleeuwen</i>	12-13
1.3.2. <i>Cartografie in de Nederlanden in de late middeleeuwen</i>	13-15
1.4. Plaatsen op de Scheldekaarten: overeenkomsten en verschillen	15-23
1.4.1. <i>Nog bestaande plaatsen op de kaarten georeferereerd met Quantum GIS</i>	24
1.5. De veranderlijkheid van het landschap van het Scheldegebied. Betere bevaarbaarheid van de Honte vanaf het einde van de 14 ^e en het begin van de 15 ^e eeuw	25-27
1.6. Doel en datering van de Scheldekaarten door J.F. Willems (1830), J. Denucé (1933) en M.K.E. Gottschalk & W.S. Unger (1950)	27-34
1.6.1. <i>J.F. Willems: Aanteekeningen op eene Oude Kaert van Zeeland</i>	27
1.6.2. <i>J. Denucé: De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw</i>	27-30
1.6.3. <i>M.K.E. Gottschalk en W.S. Unger: De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland</i>	30-34
1.7. Tweedeling van de Scheldekaart van 1504/05: de verschillen tussen de kaart van 1468 en 1504/05 verklaard	34-37
1.8. Ontleningskritiek: Kaart van de Zwinstreek van Jan de Hervy c. 1501) en ‘de’ Dampierrekaart	38-40
1.8.1. <i>Ontleningskritiek Scheldekaart 1468</i>	38
1.8.2. <i>Ontleningskritiek Scheldekaart 1504/05</i>	39
1.8.3. <i>De Scheldekaarten als voorbeeld voor ‘de’ Dampierrekaart?</i>	40

Hoofdstuk 2: De Scheldekaart van 1468 en 1504/05 als bron voor onderzoek naar het Scheldegebied tussen Rupelmonde en de Noordzee in de tweede helft van de 15e en het begin van de 16e eeuw

2.1. Betrouwbaarheid van de Scheldekaarten	41-42
2.2. Landgebruik en bodemgesteldheid	42-44
2.3. Grenzen	44-47
2.3.1. <i>Grenzen tussen de gewesten Brabant, Zeeland en Vlaanderen</i>	44-46
2.3.2. <i>Grenzen op het water</i>	46-47
2.4. Infrastructuur	48-55
2.4.1. <i>Wegen</i>	48
2.4.2. <i>Waterwegen</i>	48-50
2.4.3. <i>Havens en aanlegplaatsen</i>	50-52
2.4.4. <i>Veerdiensten</i>	52-54
2.4.5. <i>Bedijkingen</i>	54
2.4.6. <i>Perceelscheidingen</i>	55
2.5. Plaatsnamen en bebouwing	56-101
2.5.1. <i>Brabant (nr. 17-35)</i>	57-70
2.5.2. <i>Zeeland – Zuid-Beveland (nr. 47-72)</i>	71-87
2.5.3. <i>Vlaanderen (nr. 129-130, 133-144)</i>	88-99
2.5.4. <i>Topografische volledigheid en topografische ‘begrijpbaarheid’ van de Scheldekaarten</i>	99-101
2.6. Tollen en geleiden van Rupelmonde tot de Noordzee	102-109
2.6.1. <i>De geleiden</i>	102-103
2.6.2. <i>De Tollen</i>	103-104
2.6.2.a. <i>De tol van Iersekerood, de Zeeuwse tol of de Watertol</i>	104-105
2.6.2.b. <i>De Antwerpse watertollen</i>	105-106
2.6.2.c. <i>De Tol van Rupelmonde of de Vlaamse tol in het Wiel</i>	107
2.6.2.d. <i>De Tol van Kallo of de Haringtol</i>	108-109

2.7. Scheepvaart	108-110
2.7.1. <i>Wachtschepen?</i>	110-111
2.7.2. <i>Verwijzingen naar de bevaarbaarheid van de Schelde-Honte delta op de Scheldekaarten en in procesdossiers voor de Grote Raad</i>	111-113
 Conclusie	 114-115
 Literatuurlijst	 117-124

Dankwoord

Voor het tot stand komen van deze scriptie is dank aan een aantal mensen verschuldigd. In de eerste plaats wil ik professor dr. E. Thoen bedanken voor zijn adviezen tijdens het schrijven en grote interesse in het onderwerp.

De heer A. Wegman, researcher voor het Scheepvaartmuseum in Amsterdam, is direct ingegaan op de vraag de vele schepen op beide Scheldekaarten te bestuderen. Mijn dank hiervoor is groot.

De heer B. de Wit en mw. dr. E. Paermentier wil ik bedanken voor de inzichten dat zij mij in de kaarten hebben gegeven.

Ook wil ik mijn ouders bedanken. In de eerste plaats mijn vader die mij de mogelijkheid heeft gegeven te studeren en mij daarbij vrij heeft gelaten in de keuzes die ik maakte. Mijn moeder wil ik vooral bedanken voor de lange gesprekken die we hebben gevoerd over onderwerpen die tijdens mijn studie aan bod kwamen.

Alexandre, dankjewel voor je geduld. Nu kunnen we op vakantie.

Inleiding

In het Algemeen Rijksarchief Brussel wordt de oudste regionale kaart van de waterwegen tussen Brabant, Zeeland en Vlaanderen bewaard, gemaakt in 1468.¹ Het Felixarchief in Antwerpen bezit een vergelijkbare kaart gemaakt in 1504 of 1505.² Deze kaart wordt sinds 2008 beschermd door het Topstukkendecreet waarmee de zeldzaamheid en onmisbaar voor de Vlaamse Gemeenschap van deze kaart is erkend.³ De Scheldekaarten, gemaakt naar aanleiding van juridische conflicten ontstaan door de betere bevaarbaarheid van de Honte sinds het einde van de 14e en het begin van de 15e eeuw, zijn in 1933 door de toenmalige Antwerpse stadsarchivaris J. Denucé en in 1950 door historisch-geograaf M.K.E. Gottschalk en de toenmalige Middelburgse archivaris W.S. Unger opnieuw met hun processen voor de Grote Raad in verband gebracht.⁴ Sindsdien zijn er over de zeldzame Scheldekaarten geen publicaties meer verschenen. De publicaties van Denucé en Gottschalk en Unger zijn bij het schrijven van deze scriptie veelvuldig geraadpleegd. Welke plaats de kaarten innemen binnen de cartografie en welke informatie de kaarten precies bevatten bleef tot nu toe grotendeels onbeantwoord. In hoofdstuk I van deze scriptie staat daarom de vraag centraal welke plaats de kaarten innemen binnen de cartografische ‘traditie’ van West-Europa en de Nederlanden voor de invoering van de driehoeksmeting. In het tweede hoofdstuk is voor beide kaarten nagegaan welke informatie de kaarten bieden als bron voor historisch onderzoek betreffende een zestal thema’s, namelijk landgebruik, grenzen, infrastructuur, bewoningskernen en bebouwing, tolheffing en scheepvaart. Door de bevindingen op de Scheldekaarten aan te duiden ontstaat een overzicht van de informatie die de (voor de tijd waarin ze zijn gemaakt) uitgebreide kaarten bevatten voor onderzoek naar het Scheldegebied rond het einde van de middeleeuwen.

Een vraag die gedurende het hele onderzoek voor deze scriptie centraal heeft gestaan is of de kaart van 1504/05 is gemaakt in navolging van de kaart van 1468. Gottschalk en Unger hebben op basis van verschillen tussen de kaarten deze op dat moment heersende opvatting willen weerleggen. Omdat de tekst op de versozijde van de kaart van 1504/05 duidelijk vermeldt dat het een kopie is van een andere kaart en wel “*naer neerstige collacie gedaen*”, vermoeden de auteurs dat een andere Scheldekaart dan de kaart van 1468 als voorbeeld heeft gediend. Door het ontbreken van deze ‘andere’ Scheldekaart is de veronderstelling van de onderzoekers moeilijk te weerleggen. Er is echter een belangrijk bezwaar tegen het betoog van Gottschalk en Unger in te brengen. Het is de auteurs ontgaan dat de kaart van 1504/05 is ontstaan in twee delen. In deze scriptie wordt aangetoond dat wanneer ook Gottschalk en

¹ ARA Brussel, Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren (Kaarten en Plans 351),

² Felixarchief Antwerpen, Scheldekaart van Rupelmonde tot de Noordzee (12#2473 - 12#2482 en 272#2).

³ Kunsten en erfgoed, *Het Topstukkendecreet. Reikwijdte en gevolgen*, 2.

⁴ J. Denucé, *De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw* (Antwerpen 1933); M.K.E. Gottschalk en W.S. Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland’, *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap* 67 (1950) 146-164.

Unger de tweedeling zou zijn opgevallen⁵ zij hoogstwaarschijnlijk niet tot de conclusie zouden zijn komen dat de tekst op de versozijde van de kaart van 1504/05 niet verwijst naar de kaart van 1468. Tijdens het onderzoek voor deze scriptie zijn na de vaststelling van de tweedeling voldoende aanwijzingen gevonden om tot een nieuwe verklaring voor de verschillen tussen de kaarten te komen: het linker deel van de kaart van 1504/05 is vervangen voor een nieuw deel. Dat dit niets afdoet aan de waarde van de kaart maar hier waarschijnlijk juist toe heeft bijgedragen wordt eveneens in deze scriptie aangetoond.

De aanzienlijke grootte van beide Scheldekaarten en de conditie van de kaart van 1468 bemoeilijkt de weergave ervan op papier waarop de vele plaatsnamen leesbaar aanwezig zijn. Alle plaatsen die op de kaarten voorkomen zijn daarom op de reproducties van de kaarten bij deze scriptie voorzien van een getal. De plaatsnamen waarnaar deze getallen verwijzen zijn te vinden in de vergelijkende tabel op p. 15-23. Voor meer detail van de weergave van de bebouwing wordt verwezen naar de afbeeldingen bij deze scriptie en de afzonderlijke kaartfragmenten op de bijgeleverde cd-rom.

⁵ Gottschalk en Unger hebben zich voor een vergelijking tussen de kaarten gebaseerd op zwart-witfoto's van (een deel van) de kaart van 1504/05 waardoor hen het kleurverschil tussen de rechter en linker helft van de kaart is ontgaan.

Hoofdstuk 1

De Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren (1468) en de Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee (1504/05). De kaarten en hun context

1.1. Vormelijke aspecten

In het Algemeen Rijksarchief Brussel en het Felixarchief Antwerpen worden twee gelijkaardige Scheldekaarten bewaard. Op de kaarten is de Schelde tussen Rupelmonde tot de Noordzee en de oeverlanden in vogelvlucht vanaf de Vlaamse oever weergegeven. De Brusselse kaart, de *Scheldekaart van Rupelmonde tot aan het Zwin en het eiland Walcheren*, is gemaakt in 1468. De kaart is 5,21 m. breed en 0,57 m. hoog. Deze kaart is een pentekening van inkt op papier op linnen en wordt op rol bewaard. Een aanduiding van de kaartmaker ontbreekt. De Antwerpse kaart, de *Scheldekaart van Rupelmonde tot aan de zee*, is gemaakt in 1504 of 1505 (p. 28-29) en is met een afmeting van 5,47 m. breed en 0,75 hoog iets groter.⁶ Ook op de Scheldekaart van 1504/05 is niet terug te vinden wie de kaartmaker is, terwijl in de tekst op de versozijde van de kaart wordt verwezen naar een handtekening. Mogelijk is deze verdwenen onder de zwarte boord die over de hele rand van de kaart loopt.⁷ Een andere verklaring kan zijn dat de handtekening op het linker deel van de kaart heeft gestaan (§1.7). De kaart van 1504/05 is gemaakt op tien polychroom (met lijmverf) ingekleurde perkamentbladen.⁸ Aanduidingen met betrekking tot de schaal en oriëntatie zijn op beide Scheldekaarten niet aanwezig. Het noorden van de kaarten is niet te bepalen door de voorstelling van de Schelde vanaf Rupelmonde tot de Noordzee in een horizontale lijn. Op geen van beide Scheldekaarten staan cartouches, wapenschilden of andere versieringen.

In 1925 is de Scheldekaart van 1468 opnieuw aan het licht gekomen, toen de Antwerpse stadsarchivaris J. Denucé de kaart in het archief in Brussel terugvond, “*in deerlijken staat echter!*”⁹ Denucé nam aan, zonder de kaart grondig te hebben bestudeerd, dat de kaart die hij had gevonden de kaart moest zijn waarnaar in de tekst op de dorsale zijde van de Scheldekaart van 1504/05 wordt verwezen. Gottschalk en Unger hebben deze aanname in 1950 in twijfel getrokken door aan te tonen dat de kaart van 1504/05 vanwege een aantal verschillen zeker niet mag worden opgevat als een kopie van de Scheldekaart van 1468 (§ 1.6.3). Dit terwijl in de tekst op de versozijde van de Scheldekaart van 1504/05 (hieronder in zijn geheel geciteerd) wordt gesproken over een “*copie naer neerstige collacie gedaen*”:

⁶ www.erfgoedcelwaasland.be *Kaarteninventaris* (06.04.2013).

⁷ Denucé, *De loop van de Schelde*, 6.

⁸ J.F. Willems en F. De Bylandt, ‘Aenteekeningen op eene oude kaart van Zeeland, met Remarques sur les changements survenus depuis l’époque où la carte été dessinée’ in: *Mengelingen van Vaderlandschen inhoud* (Antwerpen 1830) 489-554, aldaar 493.

⁹ Denucé, *De loop van de Schelde*, 6.

“In dese carte staet gefigureert den cours vanden Schelt beginnende omtrent Ruplemonde ende den tholhuysse daertegens overe liggende, dezelve Schelt loop hebbende naer die slicke handt by Saeftingen tot inde Honte, de zelve duerende toter Sluys, ende die voorscreven Schelt, naer die rechte hand loopende duer Zeellant tot inde zee, op welcke Schelt ende Honte voorscreven die steden dorpen, sloten, kercken, blockhuysen, heylanden, zanden e&, zo wel in Brabant, Vlaendren, Zeeland staende ende daer omtrent liggende staen, ende zyn in dese voorscreven carte genoteert ende begrepen. De welcke is in manieren van copie gemaelt ende gecontrefayt, jegens eene andere, in papiere zynde, geexhibeert auctentyclyck, byden procureur general ons eertshertooche Philips e&, ende in zynen naem als aenliggeren jegens die van berghen met hueren adherenten, als verweerders ter andere zyden, in materie van tholle e&. De welcke originale carte, metten processe daerof zynde, es gebleven onder den greffier van Brabant. Ende want ic dese copie naer neerstige collacie gedaen, hebbe die selve metter originale carte voorscreven bevonden concorderende, Zo hebbicse onder geteekent met mynen gewoonlycken handteekene, den lesten dach van februario anno XVc viere.”¹⁰

Een opmerkelijk verschil tussen de twee Scheldekaarten is de staat waarin de kaarten zich bevinden. De op rol bewaarde Scheldekaart van 1468 is sterk gesleten door het intensieve gebruik in de periode 1468-1504 voor tolprocessen in het Scheldegebied¹¹. Het hiervoor veelvuldig in- en uitrollen van met name de linker helft van de kaart heeft duidelijk zijn sporen nagelaten. Van het intensieve gebruik getuigen ook de verschillende handschriften die op de kaart voorkomen en de vele correctie en verbeteringen die na de eerste vervaardiging van de kaart in 1468 zijn aangebracht. Wat op een verkeerde plaats stond werd uit de kaart gesneden ergens anders opgeplakt. De aanpassingen concentreren zich op het middenstuk van de kaart. Dit en de slijtage van de kaart zorgen ervoor dat de kaart van 1468 bij snelle raadpleging minder toegankelijk is dan de kaart van 1504/05. Hierdoor is een vergelijking tussen de kaarten niet eenvoudig te maken. De kaart van 1504/05 is uitzonderlijk goed bewaard gebleven, de kleuren zijn nog steeds mooi en helder.¹² Door op beide kaarten het water blauw te kleuren en de gewesten Brabant, Zeeland en Vlaanderen aan te duiden, wordt een eerste indruk verkregen van de overeenkomsten en verschillen tussen de kaarten wat betreft het weergegeven gebied (afb. 1).

Begrijpelijk gezien de conditie van de oudste kaart is deze alleen nog digitaal raadpleegbaar. Jammer genoeg geldt dit ook voor de Scheldekaart van 1504/05.¹³ De tien perkamenten kaartfragmenten zijn

¹⁰ Felixarchief Antwerpen, Scheldekaart van Rupelmonde tot de Noordzee (12#2482 recto).

¹¹ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 155-156.

¹² Felixarchief Antwerpen, Dossier voor de erkenning van de Scheldekaart als topstuk (100#3148).

¹³ Voor deze scriptie zijn beide Scheldekaarten daarom alleen digitaal geraadpleegd.

bij de restauratie in 2008 losgehaald en worden in zuurvrij museumkarton bewaard.¹⁴ De kaartfragmenten zijn alleen nog raadpleegbaar via de digitale leeszaal van het Felixarchief. In 2004 is kaart voor het laatst gepresenteerd op de 150 jaar Schelde Vrij-tentoonstelling ‘Nooit meer dicht’.¹⁵

1.2. De Scheldekaart van 1504/05 erkend als topstuk

Het decreet van 24 januari 2003 houdende de bescherming van het cultureel erfgoed van uitzonderlijk belang (het zogenaamde Topstukkendecreet) houdt de bescherming in van het belangrijkste roerend cultureel erfgoed dat vanwege zijn bijzondere archeologische, historische, cultuurhistorische, artistieke of wetenschappelijke betekenis voor de Vlaamse Gemeenschap in Vlaanderen bewaard moet blijven. Voor de beperkte lijst van topstukken dat door dit decreet wordt beschermd gelden beschermingsmaatregelen met betrekking tot fysische ingrepen. Verder behelst het topstukkendecreet een uitvoerreglementering (bij verplaatsing van een topstuk buiten de Vlaamse Gemeenschap) en een aankoopverplichting door de Vlaamse overheid bij een eventuele weigering van de uitvoervergunning.¹⁶ Voor elk voorwerp en verzameling opgenomen in de topstukkenlijst geldt dat het zeldzaam en onmisbaar moet zijn.

In 2008 is alleen de Scheldekaart van 1504/05 tot topstuk benoemd. Al lang daarvoor werd gewezen op het onterecht uitblijven van meer (en internationale) aandacht voor de Scheldekaart van, toch in de eerste plaats, 1468.¹⁷ De erkenning van de kaart van 1504/05 als topstuk is voornamelijk gebaseerd op de zeldzaamheid en de hoge ijkwaarde van de kaart. De zeldzaamheid van de kaart houdt in dat er weinig andere gelijke of gelijksoortige voorwerpen of verzamelingen in dezelfde staat in de Vlaamse Gemeenschap aanwezig zijn.¹⁸ De hoge ijkwaarde betekent dat de kaart een belangrijke bijdrage vormt in het onderzoek of de kennis van andere belangrijke voorwerpen in de kunst, de archeologie, de geschiedenis en de wetenschap. Dit zijn voorwerpen die als ‘toetssteen’ fung(e)er(d)en binnen het wetenschappelijk onderzoek.¹⁹ De ‘bijzondere waarde voor het collectieve geheugen’²⁰ en de ‘schakelfunctie’²¹ dragen verder (maar in mindere mate) bij aan de onmisbaarheid

¹⁴ Felixarchief Antwerpen, Dossier voor de erkenning van de Scheldekaart als topstuk (100#3148).

¹⁵ www.portofantwerp.com, *Nieuws > Antwerpse haven opent 150 jaar Schelde Vrij-tentoonstelling ‘Nooit meer dicht’* (22.06.2013).

¹⁶ www.kunstenerfgoed.be, *Over ons > Wet-en regelgeving* (07.05.2013).

¹⁷ A.H. Huussen jr., *Jurisprudentie en kartografie in de XVe en XVIe eeuw (avec résumé en français)* (Amsterdam-Brussel 1974) 6.

¹⁸ www.ipg.ugent.be, *Toelichting selectiecriteria zeldzaam en onmisbaar* (23.04.2013).

¹⁹ Ibidem.

²⁰ www.ipg.ugent.be, *Toelichting selectiecriteria zeldzaam en onmisbaar*: De bijzondere waarde voor het collectief geheugen houdt in dat het voorwerp een duidelijke herinnering is aan onder meer personen, instellingen, gebeurtenissen of tradities die belangrijk zijn voor de cultuur, de geschiedenis of de wetenschapsbeoefening van Vlaanderen.

²¹ www.ipg.ugent.be, *Toelichting selectiecriteria zeldzaam en onmisbaar*: De schakelfunctie houdt wat betreft de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 in dat de kaart een relevante schakel vormt in een ontwikkeling die belangrijk is voor de evolutie van de wetenschapsbeoefening, de cartografie.

van de kaart. De Scheldekaart van 1504/05 heeft een lage artistieke waarde.²² Onderstaande lijst geeft een overzicht van de waardering van de topstukkencommissie over de onmisbaarheid van de Scheldekaart van 1504/05:

Selectiecriteria: zeldzaam én onmisbaar (cumulatief)		weinig	matig	veel
Zeldzaam				***
Onmisbaar	Onmisbaar: bijzondere waarde voor het collectieve geheugen		**	
	Onmisbaar: schakelfunctie		**	
	Onmisbaar: ijkwaarde			***
	Onmisbaar: bijzondere artistieke waarde	*		

23

De bescherming van de Scheldekaart van 1504/05 door de opname in de lijst van roerend erfgoed van de Vlaamse Gemeenschap is als volgt gemotiveerd:

“Door haar uitzonderlijke lengte en ouderdom bekleedt deze kaart een prominente plaats in de cartografie van Vlaanderen en de Nederlanden. Doordat er op de kaart verschillende types zeeschepen aangetroffen worden, samen met meer dan 150²⁴ toponiemen en een overvloed aan illustraties van landschappelijke, bouwkundige of nautische aard, speelt het document een beduidende rol in het collectieve geheugen. De Scheldekaart is een vrij exact gedateerde en rijkelijk geïllustreerde momentopname met een grote waarde op het vlak van toponymie en historische geografie en vervult daarmee een belangrijke rol in het cartografische onderzoek in Vlaanderen (hoge ijk- en schakelfunctie).”²⁵

In deze beschrijving ontbreekt een verwijzing naar de tekst op de versozijde van de kaart 1504/05 waarin staat dat de kaart een kopie is van een andere kaart. De Scheldekaart van 1468 wordt dan ook buiten beschouwing gelaten. Dit is vermoedelijk mede het (onbedoelde) gevolg van de publicatie van Gottschalk en Unger waarin het verband tussen de kaart van 1468 en 1504/05 in twijfel wordt getrokken. Daar komt bij dat de kaart van 1504/05 veel beter ‘leesbaar’ is dan de kaart van 1468. Hierdoor is niet direct duidelijk dat deze kaart artistiek en topografisch gezien nauwkeuriger is dan de kaart van 1504/05. Een aantal steden en kastelen, zoals Antwerpen (13), Bergen-op-Zoom (32), Tholen (37), Hof ter Walle (130), het kasteel van Saeftinghe (135), Hulst (144) en Biervliet (150) zijn

²² www.ipg.ugent.be, *Toelichting selectiecriteria zeldzaam en onmisbaar*: De bijzondere artistieke waarde duidt op het artistiek belang van het voorwerp in vergelijking met de gekende kunstproductie.

²³ Felixarchief Antwerpen, Dossier voor de erkenning van de Scheldekaart als topstuk (100#3146).

²⁴ Op de Scheldekaart zijn in totaal 231 toponiemen weergegeven. Deze komen aan bod in § 1.4.

²⁵ www.kunstenerfgoed.be, *Erfgoed > Topstukken* (07.05.2013).

bijzonder fraai weergegeven. Wel is waar dat de kaart van 1504/05 een vollediger beeld geeft van Zeeland en Vlaanderen rond de riviermondingen dan de kaart van 1468 (§1.4). Daar staat onder andere tegenover dat de kaart van 1468 37 jaar ouder is en er voor deze kaart waarschijnlijk geen voorbeeld is genomen aan een andere kaart.

1.3. Cartografie in de middeleeuwen

1.3.1. Cartografie in West-Europa in de middeleeuwen

Tot in de 14^e eeuw bestonden in Europa vrijwel geen topografische kaarten. In de loop van de 14^e eeuw kwam in West-Europa het gebruik van kaarten voor uiteenlopende zaken op, eerst in Italië en daarna in Engeland. Hoewel in sommige regio's een lokale traditie lijkt te hebben bestaan is goed mogelijk dat veel 15^e eeuwse kaarten zijn gemaakt door mensen die hier helemaal geen ervaring mee hadden.²⁶ De kaart van 1468 is terug te vinden in het internationale cartografische overzichtswerk *The history of cartography* Volume I (*Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*) van J.B. Harley en D. Woodward.²⁷

Volgens Harley en Woodward zijn landkaarten gemaakt voor 1500 onder te verdelen in een aantal categorieën. De meeste kaarten zijn *mappaemundi* en *portolaankaarten*. Lokale en regionale kaarten, zoals de Scheldekaart van 1468, vallen niet binnen de onderscheiden categorieën en zijn zeldzamer. De kaarten binnen deze categorie hebben een sterk uiteenlopend karakter. Ondanks de grote onderlinge verschillen hebben lokale en regionale kaarten een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Alle lokale en regionale kaarten van voor 1500 laten het landschap zien van bovenaf, verticaal of vanuit vogelvluchtperspectief. Slechts zelden geven lokale en regionale middeleeuwse kaarten een geheel land weer. Meestal beslaat de weergave een klein gebied zoals een weiland of een deel van een gewest. Cartografische elementen boven het aardoppervlak zijn bijna altijd op een figuratieve wijze (soms zeer schetsmatig) voorgesteld. De schaalverdeling speelde bij de vervaardiging van regionale en lokale kaarten vrijwel geen rol omdat zelden metingen werden verricht.²⁸ Ondanks het verder sterk uiteenlopende karakter van lokale en regionale kaarten zijn volgens Harley en Woodward ook binnen deze categorie een aantal tradities te onderscheiden. De Scheldekaart van 1468 zijn niet binnen een van deze “tradities” te plaatsen en wordt daarom gerekend tot de categorie ‘*Other local maps*’. Meestal waren er voor deze regionale en lokale kaarten van voor 1500 geen voorbeelden beschikbaar waarop de kunstenaar zich kon baseren, dat de grote onderlinge verschillen tussen de kaarten

²⁶ Van der Krogt, ‘Lokale kaarten van Nederland’, 29.

²⁷ P.D.A. Harvey, *The history of topographical map. Symbols, pictures and surveys* (Londen 1980) 488-489.

²⁸ J.B. Harley en D. Woodward, *The history of cartography. Volume one. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (Chicago 1987), 464, 466.

verklaart. Tussen de regionale en lokale kaarten van de Nederlanden van voor 1500 zijn de verschillen minder groot hoewel ook hier hoogstwaarschijnlijk geen sprake is geweest van een cartografische traditie.²⁹

1.3.2. *Cartografie in de Nederlanden in de late middeleeuwen*

Tot in de 16^e eeuw lag het zwaartepunt van de cartografie in de Nederlanden in de zuidelijke provincies. Dit houdt verband met economische en culturele ontwikkelingen en de opkomst van steden zoals Antwerpen.³⁰ Al vanaf de 12^e eeuw ontwikkelde zich in Vlaanderen een landmeterstraditie.³¹ De godsdienstoorlogen en de Nederlandse Gouden Eeuw zorgden voor een verschuiving van het zwaartepunt van de cartografie van de Zuidelijk naar de Noordelijke Nederlanden.³²

Van vóór 1500 zijn er tot nu toe vijftien regionale kaarten bekend die een deel van het huidige Nederlandse grondgebied tonen, waaronder de Scheldekaart van 1468.³³ Slechts één kaart is gemaakt voor 1350. Dit is een kaartje van de stad Sluis uit 1307 en is weinig meer dan een systematische weergave van tekst. Daarnaast bestaan er nog vier kaarten eind 15e eeuw gedateerd maar mogelijk van zijn deze kaarten van latere datum.³⁴ De meeste 15e eeuwse regionale kaarten zijn niet meer dan een ruwe schets met pen en inkt. Slechts enkele kaarten, waaronder de kaart van 1468, geven een veel uitgebreider beeld.³⁵ Voor de periode 1500-1550 is een relatief groter aantal kaarten te vinden.³⁶ Een vergelijkbaar beeld bestaat in bijvoorbeeld Engeland waar vrijwel alle middeleeuwse regionale en lokale kaarten zijn gemaakt na 1350. Hier zijn ongeveer tweehonderd kaarten bekend uit de periode 1500-1550.³⁷ Omdat er in de 14^e en 15^e eeuw zo weinig regionale kaarten zijn vervaardigd is van onderlinge beïnvloeding waarschijnlijk nauwelijks sprake geweest.³⁸

²⁹ Harley en Woodward, *The history of cartography. Volume one*, 485, 488-489.

³⁰ C. Koeman en M. van Egmond, 'Surveying and official mapping in the Low Countries, 1500-1670', in D. Woodward ed., *The history of cartography. Vol. three, Cartography in the European Renaissance. Part 1* (Chicago 2007) 1246-1295, aldaar 1250.

³¹ A. De Smet, 'Landmeterstraditie en oude kaarten van Vlaanderen', J. Vermaut, *Verslagen en mededelingen van de Leiegouw* 8(1966)209-218, aldaar 217-218.

³² Ph. De Maeyer, B.M. De Vlieghe en M. Brondeel, *De spiegel van de wereld. Fundamenten van de Cartografie* (Gent 2004) 35.

³³ P. van der Krogt, 'Lokale kaarten van Nederland uit de late middeleeuwen', *Caert thresoor* 2 (2008) 29-42, aldaar 29. Een volledige inventaris van kaarten gemaakt voor 1500 die (een deel van) België of Vlaanderen omvatten is niet voorhanden.

³⁴ Van der Krogt, 'Lokale kaarten van Nederland', 29.

³⁵ Harley en Woodward, *The history of cartography. Volume I*, 485-486.

³⁶ Van der Krogt, 'Lokale kaarten van Nederland', 29.

³⁷ Harley en Woodward, *The history of cartography. Volume one.*, 465.

³⁸ Van der Krogt, 'Lokale kaarten van Nederland', 29.

In de Nederlanden zijn relatief veel kaarten ontstaan als onderdeel van een juridisch conflict en bestuurlijke besluitvorming.³⁹ De Scheldekaarten van 1468 en 1504/05 zijn hiervan vroege en zeer uitgebreide voorbeelden. Deze cartografische documenten werden gebruikt bij processen en grensregelingen en komen vrijwel uitsluitend in manuscriptvorm voor.⁴⁰ Omdat de kaarten zijn gemaakt door schilders en niet door (hiervoor speciaal geschoolde)⁴¹ landmeters is het picturale vaak van groter belang dan de topografie.⁴² Dat dit niet opgaat voor de Scheldekaart van 1468 wordt uitgelegd in hoofdstuk 2 § 2.5.4.

Hoewel er in de Nederlanden op het moment dat de Scheldekaarten van 1468 werd vervaardigd nog cartografische traditie bestond, hebben gerechtelijke procedures aan het einde van de middeleeuwen wel een impuls gegeven aan de ontwikkeling van de lokale cartografie.⁴³ Dit geldt in de eerste plaats voor procedures die voor de Grote Raad van Mechelen werden gevoerd.⁴⁴ De oudste regionale en lokale kaarten gemaakt in de Nederlanden houden dan ook verband met gerechtelijke procedures.⁴⁵ Proceskaarten dienden om duidelijkheid te verschaffen over een omstreden lokale situatie. Vaak gingen de processen bijvoorbeeld over de aanleg van een dam, tolheffing, pachtzaken of visrechten.⁴⁶ Tussen 1435 en 1445 was er vanuit de Bourgondische hertogelijke raad een afzonderlijk college ontstaan dat functioneerde als het centraal hoger gerechtshof onder de naam Grote Raad. De Grote Raad oordeelde oorspronkelijk in zaken die de hertogelijke rechten, wetgeving en bestuursorganen betroffen. Bovendien konden partijen herzieningen van vonnissen vragen van lokale schepenen of gewestelijke Raden. Het was de bedoeling van de regering om door eigen rechtspraak eenheid van recht en gezag in de diverse landen te laten gelden.⁴⁷ Elke landsheerlijkheid en dikwijls elke stad of dorp baseerde zich voordien op zijn eigen gewoonterecht.⁴⁸ De Grote Raad als afzonderlijk rechtscollège breidde zich steeds verder uit. Zo ontwikkelde het een eigen griffie en kwam er in 1449 een openbare aanklager (procureur-generaal).⁴⁹ Bij betwistingen stelden afgevaardigden van de Grote Raad zicht ter plaatse op de hoogte en maakten indien nodig kaarten om het gebied voor het hof

³⁹ J.T. Battjes, E.J. Brink en J. Bos, *De historische atlas van Assen* (Assen 2009) 4; P.J. Margry, 'Drie proceskaarten (Geertruidenberg versus Standhazen) uit 1448', *Caert-thresoor* 2 (1984) 27-33, aldaar 27.

⁴⁰ A.H. Huussen jr., *Jurisprudentie en kartografie*, 5-6.

⁴¹ De Smet, 'Landmeterstraditie en oude kaarten van Vlaanderen', 217-218.

⁴² E. Thoen, 'Cartografie en historisch onderzoek', in: J. Art ed., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b hulpwetenschappen* (Gent 1996) 131-185, aldaar 137.

⁴³ S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartographie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw* (Den Haag 1947) 17, 19.

⁴⁴ A.H. Huussen, 'Rechtspraak en kartografie', 215.

⁴⁵ Koeman en Van Egmond, 'Surveying and official mapping in the Low Countries, 1500-1670', 1255.

⁴⁶ M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. Een typologische toelichting ten behoeve van het gebruik van oude kaarten bij landschapsonderzoek* (Canaletto-Alphen aan de Rijn 1995) 13.

⁴⁷ J.C.H. Blom en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2007) 74.

⁴⁸ J. Gilissen, 'Oprichting en ontwikkeling van de Grote Raad van Mechelen', in: *Concilium Magnum 1473-1973* (Brussel 1977) 11-24, aldaar 19-20.

⁴⁹ J.C.H. Blom en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2007) 90-91.

waarneembaar te maken.⁵⁰ Het kwam ook voor dat één van de partijen in het conflict op eigen initiatief een kaart liet maken in de hoop daarmee het hof van zijn gelijk te kunnen overtuigen. De proceskaarten werden steeds meer gebruikt als praktisch hulpmiddel waardoor de kaarten preciezer en belangrijker werden. Door de intekening van grenzen bezittingen kregen de kaarten de functie van bewijsmateriaal.⁵¹ Scheldekaarten van 1468 en 1504/05 zijn vroege en, in vergelijking met andere proceskaarten, uitgebreide voorbeelden.⁵² Pas vanaf 1504 was de Grote Raad het hoogste gerechtshof van de Nederlanden en bleef dit tot 1794 voor de Zuidelijke Nederlanden.⁵³

Over het algemeen zijn de laatmiddeleeuwse kaarten niet of nauwelijks gebaseerd op metingen. Wel werden vaak waarnemingen ter plaatse gedaan om de kaarten te kunnen tekenen. Volgens dr. P.C.J. van der Krogt (historisch kartografisch onderzoekscluster URU-Explokaart Universiteit Utrecht), is het daarom juist te spreken van ‘cartografische schetsen’ dan van ‘mental maps’, zoals fysisch geograaf M. Donkersloot-de Vrij de kaarten noemt.⁵⁴ ‘Mental maps’ zijn gedachtenkaarten die geheel zonder hiervoor speciaal gedane waarneming ‘uit het hoofd’ zijn getekend. De lokale kaarten voor 1500 zijn op waarnemingen gebaseerd waarbij meestal geen of weinig metingen werden verricht. De kaarten werden op het zicht getekend waardoor de benaming ‘cartografische schetsen’ meer van toepassing is.⁵⁵

1.4. Plaatsen op de Scheldekaarten: overeenkomsten en verschillen

Het gebied weergegeven op de Scheldekaarten (aangeduid op een topografische kaart in de volgende paragraaf) is aan grote veranderingen onderhevig geweest. Dit door natuurgeweld (overstromingen) en antropogene activiteiten (inpoldering en inundatie van land en dorpen in oorlogstijd).⁵⁶ In de loop der eeuwen zijn ruim 120 Zeeuwse kerkdorpen in de golven verdwenen.⁵⁷ Rond 1500 stonden er over het grondgebied van het huidige Zeeland 210 parochiekerken.⁵⁸ Veel van deze plaatsen zijn weergegeven op de Scheldekaarten. De kaarten zijn de oudste bronnen waarop een indruk van de Benedenschelde en de ligging van veel verdwenen bewoningskernen rond 1500 kan worden gebaseerd. Op het vlak van toponymie vertegenwoordigen de kaarten dan ook een grote waarde.⁵⁹

⁵⁰ Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, 24.

⁵¹ Margry, ‘Drie proceskaarten’, 27.

⁵² Huussen jr., *Jurisprudentie en kartografie*, p.

⁵³ J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Boergondie en het parlement van Mechelen* (Brussel 1973), v, xi.

⁵⁴ Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*, 24.

⁵⁵ Van der Krogt, ‘Lokale kaarten van Nederland’, 29.

⁵⁶ G. Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart in de XVde eeuw (1394-1480)* (Brussel 1973) 114.

⁵⁷ J. van Damme, ‘Valkenisse nu altijd boven water’, *Provinciale Zeeuwse Courant*, 22.09.2012.

⁵⁸ P. Brusse en P. Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1500* (Zwolle 2012), 299.

⁵⁹ Felixarchief Antwerpen, Dossier voor de erkenning van de Scheldekaart als topstuk (100#3146).

Om de toegankelijkheid van beide Scheldekaarten te vergroten en een vergelijking tussen de kaarten te vergemakkelijken, zijn alle plaatsen op de Scheldekaarten in onderstaande vergelijkende tabel van een nummer voorzien. Deze nummers zijn terug te vinden op de reproducties van de kaarten bij deze scriptie. Wanneer een in deze scriptie besproken plaatsnaam voorkomt op één of beide Scheldekaarten, wordt hiernaar verwezen door het bijbehorende nummer (zoals hieronder vastgesteld) tussen haakjes achter de plaatsnaam te vermelden. Een dikgedrukte verwijzing geeft aan dat over het betreffende toponiem meer informatie is te vinden in hoofdstuk 2 § 2.5. Er is er voor gekozen de bebouwing op de Scheldekaarten per gewest en van links naar rechts te nummeren (Brabant > Zeeland > Vlaanderen), dus stroomafwaarts vanaf Rupelmonde naar de Noordzee. Omdat vrijwel alle toponiemen die op de kaart van 1468 zijn weergegeven ook voorkomen op de kaart van 1504/05, hebben toponiemen die op beide kaarten zijn opgenomen hetzelfde nummer gekregen. De toponiemen die niet op de andere kaart zijn weergegeven zijn voorzien van een toevoeging (.1 / .2 / .3...). De plaatsen die na de vervaardiging van de kaarten door overstromingen en menselijk toedoen zijn verdwenen zijn in onderstaande lijst blauw gedrukt. Voor de volgorde van de nummering is in eerste instantie uitgegaan van de ligging van de plaatsen op de kaart van 1468 (zoals in hoofdstuk 2 § 2.5. wordt aangetoond is de ligging van de plaatsen niet op de kaart van 1504/05 niet altijd even nauwkeurig opgevolgd).

Scheldekaart 1468	Scheldekaart 1504/05
Brabant	Brabant
1. Tolhuys int Wiel	1. Tolhuys int Wiel
2. Schelle	2. Scelle
3. <i>Zonder naam</i>	3. <i>Zonder naam</i>
4. Sancte Bernaerts	4. Sinte Bernaerts
5. Callebeeke Steeynhoven	5. Callebeke steenhoven
6. Callebeke	6. Callebeke
7. Hooboeken	7. Hooboken
8. Thylich cruys van Hooboken	8. Theilich cruys van Hooboken
9. Blockhuys	9. Blochuys
10. Wat[er]moelen	10. Watermolen
11. Satroyssen	11. Satroisen
12. Berschoit	12. Berscoit
13. Antwerpen	13. Hantwerpen
14. Baghynhoff	14. Baghynhof
15. Sancte Willeboert	15. Sancte Willeboert
16. Marxhem	16. Marcxhem
17. Oesterwele	17. Oesterwele
18. Coestelle	18. Coestelle
19. Oerdam ⁶⁰	19. Oerdam

⁶⁰ Enkel de kerk van Oorderen is behouden, het dorp is bij de havenuitbreiding van Antwerpen verdwenen.

	46.12 Bombenede 46.13 Bruwershavene 46.14 <i>Zonder naam</i> (Kerkwerve) 46.15 Scarendijck 46.16 Renisse 46.17 Hamstede 46.18 Ter Borch 46.19 Westerscouwen
<i>Zuid-Beveland</i>	<i>Zuid-Beveland</i>
47. T veer	47. T veer
48. T bat	48. T bat
49. Den Aggere	49. Den Aggere
50. Inckelnoort	50. Inckelnoort
51. <i>dit so.. te westen</i>	51. <i>Zonder naam</i>
52. [S]loecxeters	52. Flooxeters
53. Steeynvliet	53. Steeenvliet
54. Onderlingen	54. Onderlynghen
55. <i>Zonder naam (Everswaard)</i>	55. <i>Zonder naam (Everswaard)</i>
56. Der Creeken	56. Der Creeken
57. Ten Brooke	57. Ten Brooke
58. <i>Zonder naam (Betkensveer?)</i>	58. T veer
59. Rillant	59. Rellant
60. Vinckenisse	60. Vinkenisse
61. <i>(Nieulant doorgehaald, bedoeld is Mare)</i>	61. <i>Zonder naam (Mare)</i>
62. Valkennyssen	62. Valkenisse
62.1 [...]burcht	
63. Tolhuys	63. Tolhuys
64. Nuwelant	64. Nuwelant
65. Weerde	65. Weerde
66. Onser Liever Vrouwen poldere	66.
67. Cruiningen (ook Nuwelant)	67. Cruninghen

68. Jansweerde	68. Jans Weerts (<i>Hansweert</i>)
69. Schoere	69. Scoerdijcke
69.1 Schoerdijcke	
70. Calffstert de plate	70. De plate te Calfsteerte
71. Bieselingen	71. Bieselinghen
72. Maggole	72. Maggole
73. [Romm]ezwale	73. Rommezwale
74. de kerke [van Loodijcke]	74. de kercke van Lodijcke
75. Loodijcke	75. Loedijcke
	75.1 Sint Joes
76. Cauwerve	76. Cauwerve
77. Duyvenee	77. Duyvenee
78. Irzickr	78. Irsicker.
79. Irzickerdam	79. Irzickerdam
80. Te cuwer herbergen	80. Ter couwer herberghen
81. Weemelingen	81. Wemelinghen
82. [C]attendijck	82. Cattendijck
83. Pullien	83. Pullien
84. Ostende	84. Oestende
85. Vininghen	85. Vinneghen
86. Oeykenskercke	86. Oeykenskercke (<i>Hoedekenskerke</i>)
87. Bakendorp	87. Bakendorp
88. Berlant	88. Berlant (<i>Baarland</i>)
89. Ouwelant (2x)	89. Ouwelant
90. Stuevesant	90. Stuevesant
91. Goes	91. Der Goest
	91.1 t Veer ter Goest
	91.2 Zonder naam
92. Der Loecht	92. Ter Loecht
92.1 t Zer Henxkynderen.	
93. Heynkenssant	93. Heynkenssant.
94. An[cke]vere	94. Anckevere
95. Everinghen	95. Zonder naam (<i>Nieuw-Everingen</i>) ⁶⁴
	95.1 Everinghen
96. Elfsdijck	96. Elfsdijck (<i>Ellewoutsdijk</i>)
97. Couwedorpe	97. Couwedorpe
	97.1 Zonder naam
98. Oestkercke	98. Oestkercke
99. Monster	99. Monsterkerke
100. Wolffer[s]dorp	100. Wolferdorp
101. Westkercken	101. Westkerke
102. Borsselhaeck	102. Borselhaeck
	102.1 Vusewele ⁶⁵
103. Sainte [Ka]teleyne	103. Sinte Katelinen
104. Ther Vick ⁶¹	104. Ther Wijck

⁶¹ De kaart is op deze plaats na 1950 beschadigd. De ligging van het dorp is gebaseerd op de foto's uit het artikel van Gottschalk en Unger (1950).

105. Holstelle eylant ⁶²	105. Holle Stelle
Noord-Beveland	Noord-Beveland
106. Cats	106. Cats
	106.1 <i>Zonder naam</i>
	106.2 Emelisse
	106.3 Ouwevliete
107. [C]ortkene	107. Cortkenen
108. Wissekercke	108. Wyssekercke
	108.1 <i>Zonder naam</i>
	108.2 <i>Zonder naam</i>
109. <i>Kaart beschadigd.</i>	109. Campen
110. Hongerdijck	110. Honghersdijcke
111. De haven van Heynroeps	111. Heynroexs
112. Oesterlant	112. Oesterlant
113. Ouwelant	113. Ouwelant
	113.1 Sint Joes sant
114. [S]cheltsant	114. Sceltsant
	114.1 Crakesant
Walcheren	Walcheren
115. Armuyden	115. Armueden
- <i>Kaart hier beschadigd</i>	115.1 Blochuys
	115.2 <i>Zonder naam</i>
116. Rammekens	116. Rammenekens
	116.1 Welsinghen
117. <i>Zonder naam</i>	117. Te Mortieren
	117.1 <i>Ter Veeren</i>
118. <i>Slechts enkele torens te zien</i>	118. <i>Middelborch</i>
119. Vlissinghen	119. Vlissinghen
	119.1 <i>Onser Vrouwen poldere</i>
120. Aeghen	120 <i>Sinte Aechten kerke</i> ⁶⁶
	120.2 Soetendale
	120.3 <i>Diixhook (Dishoek)</i>
121. [Soute] lande	121. Soutelande
122. Westcappel	122. Wescappel
	122.1 Coukerke

⁶⁴ Dekker, *Zuid-Beveland*, 263. Gottschalk meent dat op de kaart van 1504/05 het dorp zonder plaatsnaam boven *Stuevesant* (85) *Everingen* moet zijn en dat op de plaats waar op deze kaart *Everingen* staat geschreven eigenlijk *Couwedorpe* (92) behoort te staan. Op de plaats waar volgens Denucé *Couwedorpe* staat geschreven (aan het einde van de Zweke), zou volgens Gottschalk meer waarschijnlijk Heer Heynskinderen staan (de plaatsnaam is slecht leesbaar). In dit overzicht is de opvatting van Denucé gevolgd.

⁶⁵ Op deze plaats staat op de kaart van 1468 *Sainte Katelnyen* (98). Op de kaart van 1504/05 is dit dorp meer oostelijk gelegen. Vusewele is niet weergegeven op de kaart van 1468.

⁶² De kaart is op deze plaats na 1950 beschadigd. De ligging van het eilandje is gebaseerd op de foto's uit het artikel van Gottschalk en Unger (1950).

⁶⁶ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 161: aanduiding kan niet juist zijn omdat St.-Aagtekerke tussen West- en Oostkapelle ligt. Vermoedelijk is bedoeld *Ser Olaertskerke* (= Serooskerke).

	122.2 Oestcappel 122.3 De Cape
Vlaanderen	Vlaanderen
123. Rupelmonde 124. Baselle 125. Cruybeeke 126. Outena 127. Borcht 128. Tveer tegen Antwerpen over 129. Calloo 130. Het casteel van Beveren 131. Kieldrecht dijclandt 132. Ter Venten (2x) 133. Cazewele 134. Die Doolen (<i>Den Doelen / De Doolen</i>) 134.1 Hont oort 135. Casteel van Scaftyngen (/ <i>Saeftingen</i>) 136. Doerp van Saeftinge 137. Zonder naam 138. Balle (4x) 139. Den Polder van Namen 140. Hontenisse 141. Weerwijkxoert 142. Der Schueren 143. Ossenisse 144. Hulst 145. Saxhavene 146. Samslach 147. Noten 148. Ter Noosen 149. Blycksteert alias Victeers 150. Biervliet 150.1b s Papen	123. Rupelmonde 124. Basele 125. Cruybeke 126. Outena 127. Ter borcht 128. Tver teghen antwerpen over gheheeten tver van Zwijndrecht 128.1 Blockerdijck 129. Calloo 130. Het casteel van Beveren 131. Keldrecht 132. Te Venten 133. Cazewele 134. De Doolen (2x) 135. Saeftinghen tslot 136. t Dorp van Saeftinghen 137. De kercke van Saeftinghen 137.1 Sainte Lauwereys 137.2 Muytscore 138. Balle 139. Den polder van Namen 140. Hontenisse 141. Wee Wycxoe 142. Ter Scueren 143. Ossenisse 144. Hulst 145. Saxhavene + Hulsterhavene ⁶⁷ 146. Samslach 146.1 Aendijck 146.2 Campen 147. Nootene 148. Ter Noosen (<i>tweemaal</i>) 148.1 De kercke ter molen 149. Blycksterte alias Vucteers 150. Biervliet 150.1a Bochout 150.2 Vraendijc (<i>Vreemdijcke?</i>) 150.3 Willemskercke 150.4 Drie verdrongen dorpen zonder naam 150.5 De Stelle

⁶⁷ Saxhaven = Hulsterhaven.

151. Gaternisse	151. Gaternisse
	151.1 Sinte Lauwereyn
	151.2 Sint Jans
	151.3 Te Weerhoecke
152. Hennewuetent	152. Hennevetens
153. Ter nuwer haven	153. Ter nuwer haven
154. Ter Grouwen	154. Ter Grouwen
	154.1 <i>Zonder naam</i>
155. Oestborch	155. Oestborch
156. C[ocxzijde] (<i>kaart beschadigd</i>)	156. Cocxziiden
157. <i>Kaart beschadigd</i> (Aardenburg)	157. Aerdenborch
158. Sleypeldamme	158. Slypendam (<i>Sloepdamme</i>)
159. De stat Sluys	159. Ter Sluys
	159.1 (Te)n Hoecke
	159.2 Het cleyn casteel
	159.3 Sint Annen
	159.4 <i>Zonder naam</i> (Westkapelle)
	159.5 Heyst
160. [Wul]pen	160. Vulxem
161. [Ca]sant	161. Casant
	161.1 Waterduynen
	161.2 <i>Zonder naam</i>
Totaal	Totaal
161	231

De schrijfwijze van plaatsnamen op de kaarten is dikwijls verschillend. Ook komen op de kaart van 1504/05 een aantal foutieve lezingen voor, zoals Flooxeters voor Slooxeters (52), Retenisse voor Ketenisse en Vulxem voor Wulpen (160).⁶⁸ Uit bovenstaande overzicht van plaatsnamen blijkt een duidelijke gelijkheid tussen de kaart van 1468 en de kaart van 1504/05. Op slechts vijf plaatsen na (62.1 [...]burcht, 69.1 Schoerdijcke (dijk), 92.1 t Zer Henxkynderen, **134.1** Hontoort en 150.1b s Papen) zijn alle plaatsen die op de kaart van 1468 voorkomen ook weergegeven op de kaart van 1504/05. Van deze vijf toponiemen is alleen t Zer Henxkynderen voorgesteld met bebouwing, de andere plaatsaanduidingen zijn vastgelegd enkel door de naam van de plaats op de kaart aan te duiden. Omdat vrijwel alle andere plaatsen op de kaart van 1468 zijn weergegeven met bebouwing, lijkt het alsof deze plaatsen bewust zijn weggelaten op de kaart van 1504-05. De overname van weergave van de overige ruim 160 plaatsen die op de kaart van 1468 voorkomen duidt op een verband aan tussen de twee kaarten.

Tegelijk laat het overzicht het verschil tussen de kaarten zien waarop Gottschalk en Unger hun vaststelling baseren dat een andere Scheldekaart dan de kaart van 1468 als voorbeeld heeft

⁶⁸ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 158.

gediend voor de kaart van 1504/05. Op de kaart van 1504/05 komen in totaal 70 toponiemen voor die niet op de kaart van 1468 zijn opgenomen, 48 in Zeeland en 21 op Vlaams gebied. In tegenstelling tot de kaart van 1468 zijn op de kaart van 1504/05 Schouwen en Duiveland en de gehele monding van de Oosterschelde weergegeven. Ook Noord-Beveland is uitgebreider in kaart gebracht dan in 1468. Daarnaast vult de kaart van 1504/05 in vergelijking met de kaart van 1468 het binnenland van Walcheren en Vlaanderen (rond de riviermonding) als het ware op. Aan het overige deel van de kaart van 1504/05 zijn in vergelijking met de kaart van 1468 slechts drie toponiemen toegevoegd (128.1: Blockerdijck, 137.2: Muyscorre en 151.1: Sinte Lauwereyn). Slechts in enkele gevallen kan dit worden verklaard door de slijtage van de kaart van 1468. Op afbeelding 2 zijn de verschillen tussen de kaarten wat betreft de weergegeven plaatsen op beide Scheldekaarten aangeduid. Plaatsen op de kaart van 1468 die niet voorkomen op de kaart van 1504/05 zijn rood gemarkeerd. Hetzelfde is gedaan op de kaart van 1504/05 in vergelijking met de kaart van 1468. Uit de afbeelding blijkt dat de verschillen wat de opgenomen plaatsen betreft vrijwel uitsluitend voorkomen op het linker deel van de kaart van 1504/05 en dan in het bijzonder op de laatste drie kaartfragmenten (kaartfragment VIII-X). Het opschrift 'Blockerdijck' (128.1: alleen de naam van de dijk is weergegeven) is de enige plaatsaanduiding op het rechter deel van de kaart van 1504/05 die niet voorkomt op het overeenkomstige deel van de kaart van 1468. Met andere woorden, wat betreft de weergegeven toponiemen is het rechter deel van de kaart van 1504/05 een getrouwe navolging van de kaart van 1468.

Bij de opmaak van de vergelijkende tafel van plaatsnamen bleek dat de plaatsen op de kaart van 1468 zich op de plaats bevinden waar ze bijna 5 ½ eeuw geleden zijn getekend. Rijksarchivaris. M. Carnier wees op de mogelijkheid dat bij de restauratie van de kaart een dertig tal jaren geleden losse stukken kaart te willekeurig zijn teruggeplaatst. Een vergelijking met de Scheldekaart van 1504/05 en de foto's bij het artikel van Gottschalk en Unger (1950) toonden aan dat alle toponiemen zich op hun oorspronkelijk bedoelde plaats bevinden.⁶⁹ Wel blijkt uit de vergelijking met foto's van de kaart uit 1950 dat door de restauratie de oude kaart verder is beschadigd.⁷⁰ Door het ongedaan maken van een deel van een vorige restauratie (waarbij op sommige beschadigde delen een beschermplaat aan de voorzijde van de kaart was aangebracht) zijn bijvoorbeeld de plaatsen Ther Vick (104) en Holstelle eylant (105) verdwenen terwijl deze voordien nog (deels) zichtbaar waren. Bescherming volgens de normen van het Topstukkendecreet kan bijdragen aan een grotere waardering van deze kaart.

⁶⁹ Mogelijk is allen de plaatsnaam Arnemuiden (115) op een los stukje papier iets te laag teruggeplaatst.

⁷⁰ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', bijlage.

1.4.1. Nog bestaande plaatsen georeferereerd met Quantum GIS⁷¹

Omdat de kaarten zijn gemaakt voor de opkomst van de driehoeksmeting lijkt georefereren van de kaarten met het verwerkingsprogramma GIS (Geografisch Informatie Systeem) misschien niet direct voor de hand te liggen. Pas in de 16^e eeuw, na de invoering van de driehoeksmeting, konden diverse elementen in het landschap ten opzichte van elkaar veel preciezer worden weergegeven.⁷² Zoals S.J. Fockema Andreae en B. 't Hoff het stellen is door de weergave in vogelvlucht de door hen besproken kaart van 1504/05 “*gespeend van iedere mathematische juistheid.*”⁷³ Door de nog bestaande plaatsen die voorkomen op de kaart van 1504/05 (zwartgedrukte plaatsen in het overzicht van de plaatsnamen) te georefereren wordt echter in een oogopslag duidelijk welk gebied in kaart is gebracht. Het resultaat is weergegeven op afbeelding 3. De nummers bij de plaatsen verwijzen naar de op de Scheldekaarten weergegeven plaatsen die nog altijd bestaan. Op het georeferereerde beeld van de Scheldekaart van 1504/05 is op afbeelding 4 met zwart aangeduid welk gebied niet op de kaart van 1468 is weergegeven. Het gebied dat op de kaart van 1468 is weergegeven staat in zijn geheel op de kaart van 1504/05. Op afbeelding 5 is voor beide kaarten het weergegeven gebied aangeduid op een reconstructie van het landschap zoals dat er omstreeks 1450 uit moet hebben gezien.

De schaalverdeling van beide Scheldekaarten is over de gehele kaart niet uniform en wordt kleiner wordt de zeemondingen van de Schelde en de Honte toe. Dit gaat in grotere mate op voor de kaart van 1504/05 en houdt verband met de uitbreiding van het weergegeven gebied in vergelijking met de kaart van 1468. Deze schaalverdeling lijkt tegenstrijdig omdat juist de (Ooster)Schelde en de Honte uitgaande van het vervaardigingsdoel het belangrijkste gebied vormde (§ 1.6.). De schaalverdeling is in de hand gewerkt door tussen Rupelmonde (123) en het Stock achter de Plate (36) alleen de bewoningskernen weer te geven die aan de Schelde zijn/waren gelegen. Bovendien is de stad Antwerpen op beide kaarten in vergelijking met andere bebouwing uitgebreid weergegeven (afb. 6 en 7). Op de kaart van 1468 maar meer nog op de kaart van 1504/05 zijn bewoningskernen weergegeven die verder landinwaarts zijn gelegen zoals Hulst (144) en Aardenburg (157). Bovendien dwingt de gekozen vorm van de kaart en de vorm van het weergegeven gebied tot deze verre van uniforme schaalverdeling.

⁷¹ Met veel dank aan de heer B. De Wit (Ugent vakgroep Geografie).

⁷² Thoen, ‘Cartografie en historisch onderzoek’, 132.

⁷³ Fockema Andreae en 't Hoff, *Geschiedenis der kartographie van Nederland*, 12.

1.5. De veranderlijkheid van het landschap van het Scheldegebied. Betere bevaarbaarheid van de Honte vanaf het einde van de 14^e en het begin van de 15^e eeuw

Zoals in de volgende paragraaf aan bod komt zijn de Scheldekaarten gemaakt voor processen gevoerd wegens de fraudering van de Zeeuwse tol van Iersekeroord op de Oosterschelde door Antwerpse handelaren. De mogelijkheid de tol van Iersekeroord te omzeilen was ontstaan door de verbeterde hydrografische situatie van de Honte sinds het einde van de 14^e eeuw en het begin van de 15^e eeuw. Niet lang na de stormvloed van 1377 begonnen de klachten van de Antwerpenaren over de maatregelen die de Zeeuwen hiertegen ondernamen.⁷⁴ In 1468 en 1504/05 gaven de processen aanleiding het gebied in kaart te brengen.

De Westerschelde (*Honte*) is samen met de Oosterschelde het laatste gedeelte van de rivier de Schelde. In de tweede helft van de 19^e eeuw werd het eiland Zuid-Beveland ten westen van Woensdrecht (26) verbonden met de provincie Noord-Brabant waardoor de verbinding tussen de Westerschelde en Oosterschelde verdween.⁷⁵ De Schelde ontspringt in Frankrijk bij de plaats Gouy op het plateau van Saint-Quentin en is tot aan de monding ongeveer 350 km lang.⁷⁶ De rivier bestaat uit drie delen: de Bovenschelde (het deel van de bron tot Gent), de Zeeschelde / Benedenschelde (vanaf Gent tot de Nederlandse grens) en de Westerschelde. De Zeeschelde en de Westerschelde (en voor 1867 ook de Oosterschelde) vormen een estuarium waar het getij merkbaar is.⁷⁷

De huidige verkeersweg voor zeeschepen tussen Antwerpen en het westen (de Benedenschelde) heeft met de vroegere verbindingen van de stad met de Noordzee slechts grosso modo het traject Antwerpen (13) - Zandvliet (24) gemeen. Voorbij het haventje van Zandvliet (*Jaques veer?* 22) bestond het gebied in de middeleeuwen uit een complex net van waterwegen. De vaarwegen wijzigden zich in de loop der tijd herhaaldelijk door stormvloeden en door menselijk ingrijpen (de turfsterkerij die na de 12^e eeuw op grote schaal begon leidde tot flinke maaiveldddaling).⁷⁸ Ondanks de langere reisweg dan de Honte was de Oosterschelde van oudsher de belangrijkste en best bevaarbare waterweg van en naar Antwerpen.⁷⁹ Tussen de 12^e en de 16^e eeuw veranderde de Honte in een echte

⁷⁴ E.M. Meyers, 'Des graven stroom', *Mededeelingen der Nederlandsche akademie van wetenschappen* 3(1940) 103-204, aldaar 124-125.

⁷⁵ A. Kort, *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Hilversum 2001) 27-28: Ook Walcheren werd in deze tijd aan Zuid-Beveland verbonden.

⁷⁶ A.M.J. de Kraker ed., *De Westerschelde, een water zonder weerga. Ontstaansgeschiedenis en kaartbeeld, havens, handel en scheepvaart, verkeer, verdrongen dorpen, oorlog en andere aspecten van de Westerschelde* (Kloosterzande 2002) 7; Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: aarde, lucht en WATER* (Antwerpen 2010) 7.

⁷⁷ Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: WATER*, 7.

⁷⁸ W.B.P.M. Lases en A.M.J. De Kraker, 'De Westerschelde natuurlijk? Verdieping van en ontpoldering langs de Westerschelde in historisch perspectief geplaatst', in: *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 25-39, aldaar 28.

⁷⁹ G. Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart*, 114.

rivier en werd daarmee één van de belangrijkste commerciële waterwegen van Noordwest Europa.⁸⁰ De ontwikkeling van het Schelde-Hontegebied van het jaar 1000 tot heden is in grote lijnen weergegeven op afbeelding 8.

Over de evolutie van de Vlaamse kust voor 1500 is weinig bekend.⁸¹ In de vroege middeleeuwen stond de Honte nog niet in verbinding met de Oosterschelde.⁸² Omstreeks 1250-1300 was het oostelijk deel van de Honte nog vrij ondiep waardoor vissersschepen dit deel van de stroom alleen bij hoogwater gebruikten.⁸³ De hydrografische situatie van de Honte verbeterde aan het einde van de 14^e en de 15^e eeuw door toegenomen stormactiviteiten waardoor de ondiepe rivier veranderde in een zeegat.⁸⁴ Hierbij waren in bijzonder de stormvloed van 1377, 1394, 1404, 1421 (en 1424) van belang, daarnaast vonden vele kleinschalige overstromingen plaats.⁸⁵ Sommige auteurs leggen de aanleiding voor de betere bevaarbaarheid van de Honte bij opruiming door die stormvloed van de eilanden Wulpen (160), Kadzand (161) en Schooneveld die voordien het mondingsgebied van de Honte versperden. Anderen zijn van mening dat door de toenemende verwijding van de monding van de Honte getijden een aantal (pleistocene) zandruggen met een harde ijzerhoudende kern bij het Land van Saeftinghe (135) wegschuurden.⁸⁶ Zeker is dat de veranderingen niet terug zijn te voeren op één stormvloed maar dat wel kan worden aangenomen dat dit vrij snel moet hebben plaatsgevonden.⁸⁷

De grote hydrografische verandering van de Honte droeg bij aan de opkomst van Antwerpen als belangrijkste centrum voor buitenlandse handel van de Lage Landen in de 16e eeuw.⁸⁸ Al in de middeleeuwen kwamen handelaren uit de Lage Landen, het Rijnland en buitenlandse handelaren naar de jaarmarkten van Antwerpen (13) en Bergen op Zoom (32).⁸⁹ Het aantal inwoners van Antwerpen intra muros steeg tussen 1496 van ca. 40.000 inwoners naar ruim 100.000 in 1568.⁹⁰ Tegelijk zorgde dit voor veel geschillen tussen de drie aangrenzende gewesten Brabant, Zeeland en Vlaanderen. Tot ver in de 16^e eeuw zou de verbinding tussen Antwerpen en de zee via de Honte echter problematisch zijn geweest voor grotere - Hanze - schepen. Dit in de eerste plaats door de verschillende zandbanken

⁸⁰ C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloed in de 16^e eeuw* (Hilversum-Verloren 2010) 11.

⁸¹ J. Termote, 'De Vlake van de Raan in historisch-geografisch perspectief' in: J. Coosen e.a., *Studiedag. De Vlake van de Raan van onder het stof gehaald* (Oostende 2006) 43-51, aldaar 43.

⁸² Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 63.

⁸³ Ibidem, 199.

⁸⁴ B. Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief. Band I* (Brussel 1992) 157.

⁸⁵ S.T. Bindoff, *The Scheldt question to 1839* (Londen 1946) 33; I. Coen, *De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde* (Borgerhout 2008) 26; Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 11.

⁸⁶ Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed. Band I*, 157.

⁸⁷ Coen, *De eeuwige Schelde?* 35.

⁸⁸ Thoen e.a., 'Landscapes or seascapes?' 287.

⁸⁹ O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000) 38.

⁹⁰ H. Soly, 'De groei van een metropool' in: K. Van Isacker en R. Van Uytven, *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen 1986) 85-86.

en zandplaten tussen Vlaanderen en Zeeland.⁹¹ In hoofdstuk 2 § 2.7.2. komt aan bod welke informatie de kaarten en hun bijbehorende processen bieden als bron voor de veranderingen van de Westerschelde in de 15e eeuw.

1.6. Doel en datering van de Scheldekaarten door J.F. Willems (1830), J. Denucé (1933) en M.K.E. Gottschalk & W.S. Unger (1950)

Veel oude kaarten zijn in het verleden wegens hun omvang apart opgeborgen zonder een verwijzing naar het archief waaruit de kaart afkomstig is. Hierdoor is moeilijk te achterhalen waarom en wanneer de kaart is gemaakt.⁹² In 1933 en 1950 zijn de kaarten door Denucé en Gottschalk en Unger opnieuw met de processtukken in verband gebracht die aanleiding vormden voor de vervaardiging van de kaarten. De vraag of de kaart van 1468 het voorbeeld is waarover de maker van de kaart van 1504/05 spreekt, is in het meest recente artikel dat in 1950 over de kaarten verscheen in twijfel getrokken. De artikelen die in deze paragraaf aan bod komen geven onder andere een goed inzicht van het doel van de kaarten en de processen waarvoor ze zijn gemaakt. Bovendien blijkt uit de artikelen de juiste stand van zaken rond de opvatting over het verband tussen de Scheldekaart van 1504/05 en 1468.

Om onduidelijkheid bij de datering van de kaarten te voorkomen wordt de Scheldekaart van 1468 in het vervolg van deze paragraaf ‘de Brusselse kaart’ genoemd, naar de bewaarplaats van de kaart. De kaart van 1504/05 wordt om diezelfde reden aangeduid als ‘de Antwerpse kaart’.

1.6.1. J.F. Willems: Aanteekeningen op eene Oude Kaert van Zeeland

In 1830 besteedde de auteur Jan Frans Willems in *Mengelingen van Historische-Vaderlandschen inhoud* voor het eerst aandacht aan de Antwerpse Scheldekaart nadat deze in het stedelijk archief van Antwerpen opnieuw aan het licht was gekomen.⁹³ Willems voegde aan het artikel *Aanteekeningen op eene Oude Kaert van Zeeland* een reproductie in steendruk toe op 1/5 van de ware grootte en een korte beschouwing, aangevuld met ‘*Remarques sur les changements, survenus depuis l’époque où la carte a été dessinée*’ door graaf F. de Bylandt waarin een deel van de plaatsen op de kaart van 1504/05 is besproken. Ondanks ‘*eenige verkeerde lezingen en het ontbreken van zekere namen*’, waren de reproductie en het commentaar bijzonder voor zijn tijd.⁹⁴ Volgens de aantekening op de Antwerpse kaart, beschouwde Willems de kaart als ‘*slechts eene kopy*’ van een oudere kaart. Willems kende de ‘originele’ kaart niet en was van mening dat de Antwerpse “*eene getrouwe kopy*” was van een andere kaart.⁹⁵

⁹¹ Thoen e.a., ‘Landscapes or seascapes?’ 292.

⁹² Huussen, *Jurisprudentie en kartografie*, 6.

⁹³ Willems en De Bylandt, ‘Aanteekeningen op eene oude kaart’, 493.

⁹⁴ Denucé, *De loop van de Schelde*, 5.

⁹⁵ Willems en De Bylandt, ‘Aanteekeningen op eene oude kaart’, 499.

1.6.2. J. Denucé: *De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw*

In 1925, bijna honderd jaar na Willems, vestigde de stadsarchivaris van de stad Antwerpen J. Denucé (1878-1944) ter gelegenheid van de grote Scheldetentoonstelling in Antwerpen opnieuw aandacht op de Antwerpse Scheldekaart. In zijn werk *De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw* uit 1933 beschouwde Denucé net als Willems de Antwerpse Scheldekaart als een kopie van een Scheldekaart die hij had teruggevonden in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.⁹⁶ Denucé merkte op dat de papieren kaart zwaar had geleden waardoor er als document voor de Beneden-Schelde niet veel overbleef. Over het beter bewaard gebleven deel van de Scheldekaart van 1468 oordeelde Denucé:

*“Maar hoe voldoet dit gedeelte oneindig meer dan het overeenkomstig fragment op de copij [Scheldekaart 1504/05] te Antwerpen! Schijnt het zicht van de Scheldestad hier veel te ouderwets toe, dan is dat uitsluitend de schuld van den kopist. Op het stuk te Brussel is juist de afbeelding van Antwerpen tintelend van originaliteit, schilderachtig, modern.”*⁹⁷ (afb. 6 en 7).

Denucé meende ten onrechte dat de oudste kaart moest zijn gemaakt tussen 1494 en 1504. Deze datering baseerde hij op de aantekening op de Antwerpse kaart, waaruit blijkt dat de originele kaart berustte bij de procureur-generaal van aartshertog Filips. Hiermee werd volgens Denucé (en is inderdaad) Filips de Schone bedoeld, die in Antwerpen zijn Blijde intrede deed op 9 september 1494. Aangezien de kopie volgens Denucé was vervaardigd in 1504, moest de Brusselse kaart dus zijn gemaakt tussen 1494-1504. Hiervoor gaf Denucé een negental argumenten waarmee hij wilde aantonen dat de originele kaart vermoedelijk aan het einde van de vijftiende eeuw was vervaardigd.⁹⁸ De datering van de oudste kaart door Denucé is in 1950 door Gottschalk en Unger weerlegd (zie verder).

Denucé nam zonder bedenking aan dat de Antwerpse kaart in 1504 moest zijn gemaakt, zoals de tekst op de versozijde van de kaart vermeldt. De archivaris stelde vast dat de Antwerpse kaart vermoedelijk was gemaakt om als getuigstuk te dienen in “*de merkwaardigste van alle Scheldeprocessen*” van 1501-1504 over de Watertol op de Honte of de tol van Iersekeroord (een Zeeuwse tol).⁹⁹ Bij de datering van de kaart door Denucé plaatsen Gottschalk en Unger in 1950 een paar belangrijke kanttekeningen. In de eerste plaats stellen zij dat de kaart van 1468 “*ongetwijfeld ook in het grote proces van 1501-1504 dienst [heeft] gedaan*”¹⁰⁰ Daarnaast staat volgens hen niet per se vast dat de Antwerpse kaart in 1504 is gemaakt en als bewijsstuk heeft gediend tijdens het proces.

⁹⁶ Denucé, *De loop van de Schelde*, 6.

⁹⁷ Ibidem, 7.

⁹⁸ Ibidem, 7-8.

⁹⁹ E. Marshall en F. Bogaerts, ‘Navigation de l’Escaut sous la maison de Bourgogne’, *Bibliothèque des Antiquités belgiques I* (Antwerpen 1834) 113-142.

¹⁰⁰ Deze vaststelling van Gottschalk en Unger is opmerkelijk omdat zij van mening zijn dat een andere kaart dan de kaart van 1468 - eveneens ter griffie bewaard - de kopiist in 1504/05 tot voorbeeld heeft gediend. Waarom zou dan de sterk gesleten en waarschijnlijk minder overzichtelijke kaart bij dit belangrijke proces zijn gebruikt?

Wanneer de kopiist als jaartijl de hofstijl heeft gevolgd is de kaart vervaardigd in 1505 op het moment dat het proces al ten einde was gekomen. De kaart is vermoedelijk gemaakt in opdracht van Antwerpen (door het ontbreken van o.a. de stadsrekening van 1504/05 staat dit niet vast). De kaart kan dus volgens Gottschalk en Unger evengoed in 1505 door de stad zijn aangeschaft om de nieuwe situatie, zoals tot stand gekomen ná het proces, te kunnen overzien.

In 1504 kwam een oude twist over de tolheffing van de Zeeuwen op de Honte ten einde. Het Felixarchief Antwerpen en het Algemeen Rijksarchief Brussel bezitten een kopie van het vonnis dat door de Grote Raad werd uitgevaardigd op 11 oktober 1504.¹⁰¹ De betrokken partijen waren de Staten van Brabant en de stad Antwerpen tegenover de Zeeuwse tolpachters en de procureur generaal van de Grote Raad.¹⁰² In het vonnis van 11 oktober 1504 staat een groot deel van de geschiedenis van de jurisdictie met betrekking tot de Schelde beschreven die ook (deels) betrekking op de Scheldekaart van 1468. Volgens het vonnis was door overstromingen ten tijde van Jacoba van Beieren (gravin van Holland en Zeeland van 1401-1436) de Westerschelde zo breed en diep geworden dat vreemde schepen deze vaarweg gingen verkiezen boven de Schelde.¹⁰³ Antwerpse handelaren verlegden vanaf de 15^e eeuw het scheepvaarttraject van de Engelandvaart en de Hanzeroute van de Oosterschelde steeds meer naar de Honte. Dit leverde tijd en geldwinst op. De Antwerpse handelaren waren weliswaar vrijgesteld van de tol van Iersekeroord voor goederen afkomstig van de markten van Antwerpen, Mechelen en Den Bosch, maar niet voor “vijandgoed”, de transithandelproducten.¹⁰⁴ Om tegen te gaan dat schepen naar Antwerpen de Scheldetol zouden ontvaren, werd al in 1434 op de Honte een Zeeuwse tol ingesteld (afgeleid van de tol van Iersekeroord) en een wacht gelegd. De Antwerpenaren zagen dit als een belemmering van hun handel en vernielden de wacht op de Honte. Met steun van de Staten van Brabant wisten zij van Maria van Bourgondië onder andere de vrijheid van scheepvaart op de rivier af te dwingen.¹⁰⁵ In 1479 werd de tol van Iersekeroord door Maria van Bourgondië en haar gemaal Maximiliaan opnieuw in pacht gegeven aan Middelburg, ten nadelen van de stad Antwerpen. Antwerpen zag daarom in 1486 als enige oplossing de Hontetol af te kopen voor een bedrag van vijfhonderd pond per jaar, waardoor er tolvrij kon worden gevaren. De vrijstelling werd met de Blijde Intrede van Filips de Schone in 1494 weer ingetrokken waarna de Scheldetol werd verpacht aan Valkenisse (62), Kats (106), Arnemuïden (115), Rammekens (116), Veere (117.1) Vlissingen (119) en Zoutelande (121; Zeeuws: *Zoetelande*) “*et aultres*”. Hier moesten wachtschepen zorgen voor het innen van de tol. Dit leidde opnieuw tot geweld waarbij de Staten van Brabant samen met 30 à 40 Antwerpenaren tolwachten op de Honte aanvielen. Hierop volgde een proces waarin de Staten van Brabant en Antwerpen beweerden dat de Honte een Brabantse rivier was die alleen aan de hertog toebehoorde en dat het een openbare en vrije waterweg was. De tolpachters, gesteund de

¹⁰¹ Er zijn meerdere kopieën van dit vonnis, bijvoorbeeld ARA, GRM, nr. 805 proces 32 (11.10.1504).

¹⁰² Denucé, *De loop van de Schelde*, 9.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed*. Band I, 192-193.

¹⁰⁵ Denucé, *De loop van de Schelde*, 9.

aartshertog, weerlegden dit. Volgens hen, zich baserend op een arbitraal vonnis van 1276, was Honte was altijd de stroom van Zeeland geweest en alleen de graaf van Vlaanderen mocht rechtspreken “(...) *langsheen den Vlaamschen oever, zoover hij in het water kon gaan en met zijn zwaard of de rechtsroede kon reiken.*” Toen de stad Bergen op Zoom in 1499 de tol pachtte legden ook zij met instemming van de graaf hun wachten op de Westerschelde waarop opnieuw beklag volgde van de Staten van Brabant.¹⁰⁶

Het jarenlange proces over de tolheffing op de Honte werd besloten op 11 oktober 1504 in het voordeel van de graaf van Zeeland (aartshertog Filips de Schone). “Allen” behoorden aan hem tol te betalen, gebaseerd op een keizerlijk privilege van 1195 dat de graaf machtigde tol te heffen in Zeeland. Een jaar later, op 14 november 1505 kochten de Staten van Brabant de tol van de graaf van Zeeland. Hierna onderging de jurisdictie van de Beneden-Schelde geen grote veranderingen meer. “*Van toen af stonden de vreemde koopvaardischepen die naar Antwerpen wilden geen hindernissen meer in den weg: voor de Scheldestad begon de glansrijkste periode van hare geschiedenis!*”¹⁰⁷

1.6.3. M.K.E. Gottschalk en W.S. Unger: De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland

M. K. Elisabeth Gottschalk en W.S. Unger hebben in 1950 als laatsten uitgebreid aandacht besteed aan de Scheldekaarten in het artikel *De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland*. In het artikel trekken zij de bewijsvoering van Denucé met betrekking tot de datering van de oudste Scheldekaart in twijfel. Het zou Denucé bovendien zijn ontgaan dat de Antwerpse kaart “*in genen dele een copie is der Brusselse, copie ten minste in de zin waarin wij dat woord opvatten.*”¹⁰⁸ Denucé dateerde de oudste Scheldekaart tussen 1494-1504.¹⁰⁹ Gottschalk en Unger tonen aan dat de kaart waarnaar op de versozijde van de kaart van 1504/05 wordt verwezen veel ouder is. Een groot deel van de argumenten die Denucé aandroeg voor de datering van de Brusselse kaart, is door Gottschalk en Unger verworpen of in vraag gesteld.¹¹⁰ Gottschalk en Unger volgen de opvatting van Denucé dat ook de Brusselse vrijwel zeker zou hebben gediend in een van de ontelbare tolprocessen die in de loop van de 15e eeuw voor de Grote Raad, “*Maar voor welke?*”¹¹¹ Vanaf de 14e tot het begin van de 16e eeuw werd een eindeloze reeks tolprocessen gevoerd, soms zelfs meerdere tegelijkertijd. De processen over de Zeeuwse watertol, de *Tol van Iersekeroord* waren echter overheersend. Zoals uit het vonnis van 1504 kan worden opgemaakt gaf voornamelijk de betere bevaarbaarheid van de Honte aanleiding tot veel conflicten.

¹⁰⁶ Denucé, *De loop van de Schelde*, 10-11.

¹⁰⁷ Ibidem, 11.

¹⁰⁸ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 147.

¹⁰⁹ Denucé, *De loop van de Schelde*, 147.

¹¹⁰ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 148-149.

¹¹¹ Ibidem, 150.

Op de grootste processen van 1467/69 over de Hontetol tussen Zeeuwse tolpachters en Antwerpse handelaren voorafgaand aan het sluitende proces over de fraudering in 1504, baseren Gottschalk en Unger hun datering van de oudste Scheldekaart.¹¹² Op 17 april 1466 vaardigden de kanselier en andere heren van de Grote Raad van de hertog een geschrift uit met betrekking tot het op dat moment lopende proces. Hierin was Antwerpen de eisende partij en de procureur-generaal van de hertog samen met de pachters van de tol van Iersekeroord de verwerende partij. De Antwerpse handelaren waren van mening dat zij geen tol of geleidegeld hoefden te betalen “*par toute la riviere de la Honte*” wanneer zij geen vreemde goederen aan boord hadden. Bij de veranderingen die de Honte in de 14^e en 15^e eeuw had de vaargeul zich volgens hen verlegd naar de Vlaamse oever (i.p.v. de Zeeuwse) waar de Zeeuwen niet gerechtigd waren tol te heffen.¹¹³ De tegenpartij was echter van mening dat zij in naam van de graaf van Holland en Zeeland het recht had tol te heffen van alle schepen “*touchant le strom du pays de Zeelande*”. Omdat veel schepen via de Honte voeren waar op dat moment geen wachten lagen, werden ook hier wachtschepen geplaatst. De twee tegenover elkaar staande partijen werden uitgenodigd hun beweringen te ondersteunen met bewijsstukken. Er werd een commissie ingesteld die de kwestie aan de hand van charters, registers, privileges etc. moest onderzoeken.¹¹⁴ In de procedure van 1468 maakten de Vlamingen aanspraak op de Honte door er op te wijzen dat de rivier zich door overstroming van Vlaams land had verbreed en verdiept. Over het geschil tussen Vlaanderen en Zeeland is geen uitspraak gedaan.¹¹⁵

Met de intrede van Karel de Stoute in 1467 schorste de graaf op aandringen van de Staten van Brabant de tolheffing op de Honte totdat er uitspraak over de kwestie was gedaan. De pachters van de tol van Iersekeroord negeerden de schorsing door opnieuw wachten op de Honte te plaatsten en namen het schip van de Antwerpse schipper Gerard Pels in, die weigerde tol te betalen.¹¹⁶ Dit leidde opnieuw tot een proces dat begon op 14 juli 1468 waarbij Brabant en Vlaanderen als eisende partij tegenover de procureur-generaal en de tolpachters stonden. Volgens de procureur-generaal was de wachtpost geplaatst bij de uitgang van de Honte waardoor de inbeslagneming van het schip van Gerard Pers *buiten* de Honte had plaatsgevonden, dus in het rechtsgebied van de graaf van Zeeland. Dit vormde het uitgangspunt van het twistpunt over de vraag wat nu eigenlijk verstaan werd onder de naam ‘Honte’. De procureur-generaal beweerde dat de Honte niet verder westwaarts ging dan Hulsterhaven, waarna het zijn naam verloor. Brabant en Vlaanderen waren van mening dat de Honte begon op het punt waar zij zich afsplitste van de Schelde bij Saeftinghe (bij Honteoord, **134.1**), verder stroomde langs de gehele Vlaamse kust langs Hulsterhaven (145), Terneuzen (148), Biervliet (150) en

¹¹² E. Marshall en F. Bogaerts, ‘Navigation de l’Escaut sous la maison de Bourgogne’, Bibliothèque des Antiquités belgiques I (Antwerpen 1833) 137-159.

¹¹³ Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed*. Band I, 196.

¹¹⁴ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 150-151.

¹¹⁵ Meyers, ‘Des graven stroom’, 121-128.

¹¹⁶ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 227; De familie Pels was een welvarend koopmanshuis,.

het eiland Kadzand (161) en eindigde drie mijlen ver in zee.¹¹⁷ Hier had volgens hen alleen de graaf van Vlaanderen rechtsmacht. Het twistpunt van het proces ging dus in de eerste plaats om de naam ‘Honte’. Daarnaast bestond de vraag onder wiens jurisdictie-gebied het viel en hoe deze kwestie moest worden opgelost wanneer het land verdeeld zou worden onder de opvolgers van Karel de Stoute.¹¹⁸ Verwijzingen op de Scheldekaarten naar dit in 1468 gestelde doel komen aan bod in hoofdstuk 2.

Om een uitspraak te doen over het proces werd een nader onderzoek ingesteld om tot zekerheid te komen omtrent de betwiste plaatsen “*dewelcke gheseit sijn te wesene in der riviere van der Honte*” en om precies te weten “*in wat plaetssen dat gheleit sijn die wachten van der voors. tolle daerof ghescil_es*”. Er werd een opnieuw een commissie ingesteld “*dewelcke selen trecken op der voors. riviere van der Honte ende elders, daer dat van noode wesen sal*”. Hiervoor zouden zij inlichtingen inwinnen bij de gedeputeerden van Brabant en Vlaanderen en tevens bij de tolpachters om te “*ondersuecken met gesicht der ooghen vanden limiten der vors. riviere, waer die beginsel ende eynde neemt*”. Vóór 15 augustus moesten de commissieleden (hiervoor hadden zij dus ongeveer een maand de tijd) verslag uitbrengen “*ende beteikeninge bi figure*” bij de kanselier en andere leden van de Grote Raad. Door het gebrek aan kaarten en de geringe ervaring met het maken van kaarten werd de termijn van een maand voor het onderzoek en het vervaardigen van een kaart met een week verlengd, tot 22 augustus 1468.¹¹⁹ In de volgende jaren, vermoedelijk tot het begin van de 16^e eeuw, is de kaart met name op Zuid-Beveland en in Vlaanderen uitgebreid en verbeterd.

Bij het uitgesproken vonnis werd de naam Honte voortaan voor de gehele zeearm aanvaard maar op historische gronden klopte de stelling van de procureur-generaal dat de naam Honte alleen van toepassing was voor het gedeelte van de rivier tussen Honteoord en Hulsterhaven (145). De naamkwestie van de Honte werd bij dit proces in 1468 voorgoed opgelost. Zowel op de Scheldekaart van 1468 als de kaart van 1504/05 is de gehele stroom aangeduid als Honte. Over de kwestie van het rechtsgebied van de Honte werd nog geen uitspraak gedaan (hoewel enige pogingen hiertoe op de kaart aanwezig zijn (§ 2.3.2.)). Deze kwestie werd opnieuw uitgesteld en, zoals Denucé aantoonde, uiteindelijk pas in 1504 definitief beslist.¹²⁰

Wanneer de Scheldekaart van 1468 enkel zou zijn gemaakt voor de kwestie over de Hontetollen zou weergave van een beperkter gebied hebben volstaan. Vermoedelijk houdt de uitgebreidere weergave van Rupelmonde tot de zee verband met de historische ontwikkeling van de geschillen over de niet scherp omschreven jurisdictie op de stroom, die al vanaf het begin van de 14^e eeuw bestonden. De opdracht van Karel de Stoute in 1468 een kaart te laten maken, in zijn hoedanigheid van hertog van

¹¹⁷ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 151.

¹¹⁸ Ibidem, 152.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Ibidem, 153-155.

Brabant, graaf van Vlaanderen en graaf van Holland en Zeeland, maakt aannemelijk dat hij vanwege de rechten die eventueel over zijn opvolgers zouden moeten worden verdeeld, het gehele gebied liet afbeelden waarover ooit kwesties waren geweest rondom begrenzingen. Het doel van het onderzoek voor het maken deze kaart was immers ook (naast het regelen van een tolkwestie) te bepalen hoever het rechtsgebied van de vorsten in de onderscheiden regio's zich uitstreckte. Dit omvatte ook de Schelde tot aan Rupelmonde, waar sinds anderhalve eeuw de grenzen tussen Vlaanderen en Brabant niet duidelijk waren omschreven.¹²¹ De kaart van 1468 is zoals gezegd nadien bij talloze processen gebruikt. Vermoedelijk heeft de kaart ook als voorbeeld gediend voor een Middelburgse Scheldekaart. Middelburg pachtte herhaaldelijk de tol van Iersekeroord, onder andere tussen 1486-1499 en liet daarom in 1497 een eigen Scheldekaart maken. Deze Middelburgse kaart is - *“reeds lang trouwens”* - verloren gegaan.¹²²

Volgens Gottschalk en Unger bestaat er dus een verschil in het vervaardigingsdoel van de twee Scheldekaarten. De kaart uit 1468 werd gemaakt in verband met het regelen van de grenzen tussen de drie gewesten en vanwege de tolheffing op de Honte, terwijl de kaart uit 1504/1505 waarschijnlijk uitsluitend in verband met de tolkwesties werd vervaardigd. Bovendien is de kaart van 1468 zeer waarschijnlijk gemaakt voor en vanwege de Grote Raad terwijl de kaart van 1504/05 is waarschijnlijk gemaakt in opdracht van de stad Antwerpen. De auteurs hebben af willen rekenen met de opvatting dat de kaart van 1504/05 een letterlijke kopie is van de kaart van 1468. Dat de kaart geen kopie is, in ieder geval niet in onze zin van het woord, tonen zij aan door de verschillen tussen beide kaarten te benadrukken. In het slot van het artikel verklaren zij de verschillen door te stellen dat de kaart van 1468 waarschijnlijk niet de kaart is waarnaar de kopiist in 1504/05 verwijst:

*“Concorderende met de Brusselse [1468] is de Antwerpse kaart [1504/05] stellig niet. Hoogstens een vrije weergave van de eerste, gewijzigd naar de andere behoeften der Scheldestad. Als men den kopiist bij zijn woord mag houden - en waarom zouden wij hem geen geloof verlenen? - moet een andere kaart, (ook) ter griffie bewaard, hem dus tot voorbeeld hebben gediend. Maar het verband van deze met de Brusselse ontgaat aan onze waarneming.”*¹²³

Gezien duidelijk gelijkenissen tussen de kaart van 1468 en het grootste deel van de kaart van 1504/05 (door Gottschalk en Unger uit het oog verloren door de nadruk die zij legden op de verschillen) zou dit betekenen dat de kaart van 1504/05 grotendeels een ‘kopie van een kopie’ is. Vast staat immers dat de Scheldekaart van 1468 de oudste Scheldekaart is die er is gemaakt. Er is echter nog een belangrijk

¹²¹ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 154-155.

¹²² Ibidem, 155, 156. Verwijzing naar: W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd* (Den Haag 1923-1931) 404.

¹²³ Gottschalk en Unger, 157-158.

gegeven aan de waarneming van de onderzoekers ontgaan: de kaart van 1504/05 is ontstaan in twee afzonderlijke delen. Deze vaststelling werpt nieuw licht op de vraag of de tekst op de versozijde, waarin wordt gesproken over een kopie *naer neerstige collacie gedaen*, ondanks de verschillen tussen de kaarten verwijst naar de Scheldekaart van 1468.

1.7. Tweedeling van de Scheldekaart van 1504/05: de verschillen tussen de kaart van 1468 en 1504/05 verklaard

Net als Willems en Denucé hebben ook Gottschalk en Unger de tekst op de versozijde van de Scheldekaart van 1504/05 (op van de voorzijde gezien het rechter deel van de kaart) zonder aarzeling in verband gebracht met de gehele kaart. In geen van de artikelen is opgemerkt dat de kaart van 1504/05 in twee delen van vrijwel gelijke grootte is ontstaan (afb. 9 en 10). De vaststelling van de tweedeling is zeer waarschijnlijk van invloed op de vraag of de tekst in de versozijde van de kaart van 1504/05 betrekking heeft op de Scheldekaart van 1468. Als de tweedeling betekent dat het linker deel van de kaart is vervangen heeft de tekst van de kopiist op de achterzijde van het rechter deel geen betrekking meer op dit deel van de kaart. Dit zou de verschillen tussen de kaarten rond de riviermondingen verklaren en het bestaan van nog een andere Scheldekaart - ter griffie bewaard - kunnen uitsluiten. Het zou ook betekenen dat het linker deel van de kaart hoogstwaarschijnlijk na het sluitende proces over de Hontetollen is gemaakt en mogelijk zelfs nadat de tol door de stad Antwerpen op 10 november 1505 werd afgekocht.¹²⁴

Voor de tweedeling van de kaart van 1504/05 zijn verschillende duidelijke aanwijzingen. In de eerste plaats blijkt de tweedeling uit een duidelijk kleurverschil (ongeveer vanaf het midden) tussen de linker- en rechterhelft van de kaart. Zoals op afbeelding 9 is te zien sluit de weergave op kaartfragment V niet naadloos aan op kaartfragment VI. Bij de restauratie van de kaart in 2008 bleek ook dat het perkament van beide kaartdelen verschillend is gegolfd wat duidt op het gebruik van twee “*verschillende huiden*”.¹²⁵ Een andere aanwijzing voor de tweedeling van de kaart is dat alleen op de linker helft van de kaart alle gehuchten, dorpen en steden met inkt zijn geretoucheerd terwijl dit nergens is gedaan op het rechter gedeelte van de kaart. Alleen de achterzijde van het linker deel van de kaart is met gaas of linnen beplakt.¹²⁶ Tenslotte bleek uit §1.4.4. dat de verschillen tussen de twee kaarten wat betreft het weergegeven gebied en de weergegeven plaatsen zich vrijwel uitsluitend bevinden op het linker deel van de kaart van 1504/05. In hoofdstuk II wordt verder aangetoond dat het rechter deel de kaart van 1504/05 zonder veel bezwaar kan worden opgevat als kopie, en dat ook het nieuwe linker deel van de kaart deels in verband kan worden gebracht met de kaart van 1468. Omdat

¹²⁴ Denucé, *De loop van de Schelde*, 11.

¹²⁵ Felixarchief Antwerpen, Restauratiedossier Scheldekaart (100 # 3147).

¹²⁶ Felixarchief Antwerpen, Restauratiedossier Scheldekaart (100 # 3147).

de geraadpleegde bronnen niet verklaren hoe de tweedeling is ontstaan, zijn in onderstaande twee mogelijke oorzaken in overweging genomen:

1) De tweedeling is de oorspronkelijke opzet van de Scheldekaart van 1504/05;

2) De twee kaartdelen zijn niet gelijktijdig vervaardigd. De linker helft van de Scheldekaart (kaartfragmenten 6-10) is na 1504/05 vervangen voor een 'nieuw' deel.

1) Wanneer de tweedeling de oorspronkelijke opzet is van de Scheldekaart van 1504/05 is het kleurverschil tussen kaartfragmenten I-V en VI-X opmerkelijk. Een sluitende verklaring hiervoor is niet gevonden. De eenvoudigste verklaring voor de tweedeling is dat deze is ontstaan omdat de twee kaartdelen (zonder beduidende reden) niet meteen na elkaar zijn gemaakt waardoor niet met dezelfde verf kon worden verder gewerkt. Vergelijking van het handschrift op de twee kaartdelen lijkt uit te sluiten dat de verklaring voor het kleurverschil moet worden gezocht in de mogelijkheid dat de kaart door meer dan één schilder is vervaardigd.¹²⁷ Zoals uit afbeelding 11 blijkt is het gestileerde schrift op het rechter deel van de kaart hoogstwaarschijnlijk van dezelfde hand als het schrift op het linker deel. De verschillende schrijfwijze van Saeftinghe (135-137) op kaartfragment VI (de linker deel van de kaart) en op de versozijde van kaartfragment I (de rechter helft van de kaart) weerlegt deze aanname niet. Ook Rupelmonde en Vlaanderen is bijvoorbeeld anders geschreven op de rectozijde van kaartfragment I (*Rupelmonde, Vlaenderen*) dan op de versozijde van hetzelfde kaartfragment (*Ruplemonde, Vlaendren*). Omdat voor plaatsaanduidingen op de voorzijde van de kaart zijn geschreven in een gestileerd schrift en voor de tekst op de versozijde de *littera cusiva* is gebruikt, is vergelijking tussen deze handschriften niet goed mogelijk. Onder andere omdat de tekst op de versozijde een precieze datum vermeldt ("*den lesten dach van februario anno XVc viere*") is geen aanleiding gevonden te vermoeden dat de tekst achteraf is bijgeschreven.

Een andere verklaring voor het kleurverschil kan zijn dat de kopiist zich grotendeels heeft gebaseerd op de kaart van 1468. Voor het overige deel (de uitbreiding van het weergegeven in het westen) zou de schilder zich in dit geval hebben moeten baseren op eigen waarnemingen, een andere kaart of beide. In de tekst op de versozijde verwijst de kopiist nadrukkelijk naar één andere kaart waarop hij zich zou hebben gebaseerd waardoor niet aannemelijk is dat dit het kleurverschil tussen de twee delen van de kaart verklaart. Ook aanvullende eigen waarnemingen worden door de kopiist niet vermeld. Bovendien staat in de tekst op de versozijde van de kaart van 1504/05 dat de kaart is gemaakt in februari. De reis van Antwerpen naar de Noordzee over de rivier bedroeg wanneer de weersomstandigheden tegenzaten soms meer dan twee weken in plaats van een halve dag.¹²⁸ In de

¹²⁷ Met dank aan mw. dr. E. Paermentier, Vakgroep geschiedenis Ugent.

¹²⁸ R. Baetens, 'Zeeland en Antwerpen, dichtbij en toch veraf. Een historisch perspectief', in: p. Delsaerd en M. de Schepper, *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons* (Kapellen 2004) 99-106, aldaar 101.

winter zal het een grote opgave zijn geweest waarnemingen te doen waarmee het gebied in kaart kon worden gebracht.

Als er, zoals Gottschalk en Unger menen, een andere dan de kaart van 1468 (waarop de Scheldemonding ook in zijn geheel zou zijn afgebeeld) als voorbeeld heeft gediend voor de kaart van 1504/05, dan is de tweedeling nog moeilijker te verklaren. Wanneer voor de gehele kaart naar één voorbeeld kon worden gewerkt lijkt er geen reden een duidelijke tweedeling zonder aanleiding te aanvaarden.

2) Een tweede mogelijkheid is dat de tweedeling van de Scheldekaart van 1504/05 niet de oorspronkelijke opzet van de kaart is. In dat geval is het linker deel van de kaart vervangen voor een nieuw deel. De eenvoudigste verklaring zou zijn dat het linker deel van de kaart is beschadigd en daarom is vervangen. Het vervangen gedeelte van de kaart komt misschien niet toevallig overeen met het deel van de kaart van 1468 dat het meest intensief is geraadpleegd, dus binnen het vervaardigingsdoel het belangrijkste deel van de kaart. Wanneer het linker deel van de kaart is vervangen heeft de tekst op de versozijde van kaartfragment I (het rechter deel van de kaart) enkel nog betrekking op het deel van de kaart waarop het is geschreven (van de voorzijde gezien het rechter deel van de kaart). Zoals uit afbeelding 2 blijkt staat op het rechter deel van de kaart precies hetzelfde gebied weergegeven als op de kaart van 1504/05. Dit deel van de kaart van 1504/05 lijkt over het algemeen voldoende op het overeenkomstige deel van de kaart van 1468 om zonder veel bezwaar beschreven te worden als een kopie *naer neerstige collacie gedaen* (verder aangetoond in hoofdstuk 2). De grootste verschillen tussen de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 bevinden zich vrijwel uitsluitend op het linker deel van de kaart van de kaart van 1504/05, meer bepaald de laatste drie kaartfragmenten. Wanneer het linker deel van de kaart van 1504/05 is vervangen zou dit de verschillen maar ook de duidelijk overeenkomsten met de kaart van 1468 verklaren. Het zou overigens ook kunnen verklaren waarom de handtekening van de schilder die hij in de tekst op de dorsale zijde van de kaart noemt, niet op de kaart wordt teruggevonden.

De vraag is nu waarom een helft van de kaart van 1504/05 (kaartfragmenten VI-X) is vervangen voor een nieuw deel indien dit niet komt door beschadiging van de kaart. Wanneer de tweedeling verband houdt met de uitbreiding van het weergegeven gebied in vergelijking met de kaart van 1468, valt op dat vermoedelijk vijf van de tien kaartfragmenten zijn vervangen. De verschillen tussen de kaarten bevinden zich immers vrijwel uitsluitend op de laatste drie linker kaartdelen. Misschien is de helft van de kaart vervangen (vijf i.p.v. drie kaartbladen) zodat de tweedeling minder op zou vallen. Het midden van de kaart (kaartfragment V) leende zich waarschijnlijk beter voor aansluiting met een nieuw deel dan kaartfragment VII. Omdat het rechter deel van de kaart van 1504/05 genoeg lijkt op het overeenkomstige deel van de kaart van 1468, is mogelijk dat het oorspronkelijk linker deel een getrouwere navolging is geweest van deze kaart. Gezien de slijtage van

de kaart van 1468 kan zijn dat getrouwe(re) navolging van het linker deel van de kaart van 1468 niet tot het gewenste resultaat heeft geleid. Gezien het gelijkende handschrift op beide delen mag worden aangenomen dat wanneer het linker deel van de kaart vervangen is door een nieuw deel, dit is gedaan door de persoon die ook het oorspronkelijke linker deel heeft vervaardigd. Het nieuwe linker deel is daarom waarschijnlijk niet lang na de oorspronkelijke kaart gemaakt. Bovendien verdwenen bij stormvloeden in de 16^e eeuw vele dorpen weergegeven op de Scheldekaarten.

Tegen het idee dat de tweedeling de verschillen tussen de kaart van 1468 en 1504/05 verklaart kan een bezwaar worden gemaakt. De tekst op de versozijde van de kaart waarin het weergegeven gebied wordt beschreven maakt uitbreiding van de kaart als aanleiding voor het vervangen van het linker deel misschien niet direct aannemelijk. Hierin lijkt de monding van de Schelde beschreven zoals voorgesteld op het (nieuwe) linker deel van de kaart: “(...) *ende die voorscreven Schelt, naer die rechte hand loopende duer Zeellant tot inde zee*”. Door de slijtage en onvolledigheid van dit deel van de kaart van 1468 zal precieze navolging ook voor het ‘originele’ linker deel van de kaart van 1504/05 niet voor de hand hebben gelegen en zelfs niet eenvoudig zijn geweest. Enige aanpassing zou voldoende zijn om te voldoen aan de beschrijving van de kopiist in 1504/05. Bovendien wordt de Honte beschreven als “*duerende toter Sluys*”. Hierna volgen echter nog Ten Hoecke (159.1), Het cleyn casteel (159.2), het stadje Sint Anna ter Muiden (159.3), Westkapelle (159.4) en Heist (159.5). Dat de uitbreiding van de kaart van 1504/05 verband kan houden met de tweedeling van de kaart wordt dus door de tekst op de versozijde van de kaart niet uitgesloten. De wens een volledig beeld van het Scheldegebied te bezitten waarop beide riviermondingen zichtbaar waren is daarom een aannemelijke verklaring zijn voor de tweedeling van de kaart.

Als de uitbreiding van het weergegeven gebied aanleiding is geweest het linker deel van de kaart te vervangen, dan zou dit betekenen dat door de tweedeling de waarde van de Scheldekaart 1504/05 is vergroot. Juist omdat het linker deel van de kaart van 1504/05 wat het weergegeven gebied betreft geen exacte kopie is van de kaart van 1468 (iets dat gezien de staat van dit deel van de kaart sowieso al niet aannemelijk zou zijn) is op de kaart van 1504/05 een volledig beeld ontstaan van het Scheldegebied rond 1500 waarop beide riviermondingen zijn weergegeven. Het nieuwe linker deel van de kaart van 1504/05 is dus vermoedelijk van grotere waarde dan het originele linker deel van de kaart. De (enigszins) grotere informatiedichtheid van het nieuwe deel van de kaart van 1504/05 (en dan met name kaartfragment VIII-X) dan van het overeenkomstige deel van de kaart van 1468 wordt verder aangetoond in hoofdstuk 2.

1.8. Ontleningskritiek: Kaart van de Zwinstreek van Jan de Hervy c. 1501) en ‘de’ Dampierrekaart

De oorspronkelijkheids- of ontleningskritiek beoogt voornamelijk het probleem van de onaangekondigde overname van ontleende vormgegevens uit vroegere kaarten.¹²⁹ Het doel van de kritiek is vast te stellen of de auteur rechtstreeks getuige is geweest van de feiten, of dat hij zijn getuigenis heeft ontleend aan vroegere bronnen.¹³⁰

1.8.1. Ontleningskritiek Scheldekaart van 1468

Zoals gezegd (§ 1.3.2.) bestond er op het moment dat de Scheldekaart van 1468 werd gemaakt in de Nederlanden nog geen traditie in het maken van kaarten. Hierdoor is niet waarschijnlijk dat er voor het vervaardigen van de kaart een voorbeeld is genomen aan een andere kaart.¹³¹ Gottschalk en Unger toonden bovendien aan dat er voor het tot stand brengen van de kaart van 1468 waarnemingen zijn gedaan.¹³² Geen enkele bewaard gebleven en gekende kaart gemaakt voor 1500 geeft een zo omvattend beeld van de Schelde-Honte delta van Rupelmonde tot de Noordzee als de Scheldekaart van 1468 en de kaart van 1504/05. Toch was het volgens de auteurs in 1468 niet de eerste keer dat een gedeelte van het huidige Zeeuws-Vlaanderen in ‘kaart’ werd gebracht. De stadsrekening van Brugge van 1454 meldt bijvoorbeeld de betaling van de schilder Jacob Ynghele voor het maken van “*eene figure van de Vlaemschen stroome*”¹³³ (met daarop vermoedelijk het gebied rond het Zwin en de monding van de Honte). Gottschalk en Unger vervolgen dat wanneer de kaartmaker in 1468 inderdaad een voorbeeld heeft gehad volgens welke hij kon werken, dit ook verklaart waarom de kaart in het “*westelijk deel*” de vele correcties mist, die volgens hen het middenstuk van de kaart ‘*ontsieren*’. “*Voor die gebieden kon men zich niet richten naar een reeds bestaand voorbeeld, daar moest geïmproviseerd worden.*”¹³⁴ Bij deze redenering dient een kanttekening te worden geplaatst. Het westelijk deel van de kaart van 1468 (rond de riviermondingen) geeft ook een veel minder volledig beeld van de dorpen dan het middenstuk van de kaart (met name Zuid-Beveland en Vlaanderen). De topografische volledigheid (wat betreft de weergegeven plaatsen) van het middenstuk van de kaart is dus het gevolg van de vele correcties (het gebied rond de riviermondingen is pas vollediger in kaart gebracht op de kaart van 1504/05). Met andere woorden, voordat de correcties op het middenstuk van de kaart zijn aangebracht gaf dit deel van de kaart vermoedelijk een even onvolledig beeld als het westelijk deel van de kaart. Het ontbreken van de correcties op het westelijk deel van de kaart hoeft dus zeker niet te betekenen dat voor dit deel van de kaart van 1468 een andere kaart is geraadpleegd.

¹²⁹ E. Van Mingroot, *De oude kaart als historische bron* (Leuven 1990) 23.

¹³⁰ W. Prevenier, M. Howell en M. Boone, *Uit goede bron: introductie tot de historische kritiek* (Antwerpen-Apeldoorn 2004, tiende druk) 77.

¹³¹ Van der Krogt, ‘Lokale kaarten van Nederland’, 29.

¹³² Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 152.

¹³³ Meyers, ‘Des graven stroom’, 119: De Schelde vanaf Eyckervliet (dorp aan de Rupel) tot Hontemuden behoorde tot het graafschap Vlaanderen.

¹³⁴ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 152.

Dit deel van de kaart was eenvoudigweg nog niet verbeterd. De benaming ‘onsieringen’ voor de correcties op met name het middenstuk van de kaart is dus ook niet juist gekozen.

1.8.1.Ontleningskritiek Scheldekaart 1504/05

Zoals de tekst op de versozijde van de kaart van 1504/05 vermeldt, is de kaart een kopie van een andere kaart. In § 1.7. is aangetoond dat het linker deel van de kaart hoogstwaarschijnlijk is vervangen voor een nieuw deel waardoor deze opmerking niet meer van toepassing hoeft te zijn op het nieuwe deel van de kaart. Gezien de gelijkenissen tussen een groot deel van het nieuwe linker deel van de kaart van 1504/05 en de kaart van 1468 is aannemelijk dat deze kaart ook voor het nieuwe deel als uitgangspunt is aangehouden. Voor de uitbreiding van het weergegeven gebied rond de riviermondingen zijn eigen waarnemingen gedaan of is een andere kaart als voorbeeld gebruikt, mogelijk beide.

Een kaart die ouder is dan de kaart van 1504/05 en zowel de monding van de Honte als het grootste deel van de monding van de Schelde verbeeldt, is de kaart van de Zwinstreek (ca. 1501) van Jan de Hervy (afb. 12). De kaart geeft een beeld van het Zwinlandschap in de late middeleeuwen met de nadruk op de waterwegen, sluizen en dijken die in vogelvlucht zijn weergegeven.¹³⁵ In 1501 is de kaart in opdracht van de Brugse stadsmagistraat gemaakt naar aanleiding van het graven van het kanaal tussen het Zwin en de Westerschelde.¹³⁶ De kaart werd beschouwd als een wettelijk en politiek instrument bij discussies en houdt verband met het graven van een kanaal dat diende als verbinding tussen het Zwin en de Westerschelde, om via verse watertoevoer de verzanding van het Zwin tegen te gaan.¹³⁷ Hoewel de kaart van 1501 een uitgebreider beeld geeft van het gebied rond de riviermondingen dan de kaart van 1468, is het beeld nog altijd een minder volledig dan op de kaart van 1504/05. Het eiland Walcheren en het grootste deel van de Scheldemonding staan op de kaart, de eilanden Schouwen, Duiveland en Noord-Beveland zijn niet weergegeven. Daar komt bij dat dit deel van de Scheldekaart van 1504/05 het gebied in vogelvlucht laat zien vanaf de Vlaamse oever naar het noorden toe. Het vogelvluchtperspectief op de kaart van Jan de Hervy is eveneens gezien vanaf de Vlaamse oever maar richting de monding van de Schelde en Honte toe (het noordwesten). Op de Scheldekaart van 1504/05 zijn verschillende bewoningskernen geschilderd die niet op de kaart van 1501 voorkomen. Een direct verband tussen de kaart van het Zwin van 1501 en de Scheldekaart van 1504/05 kon niet worden aangetoond.

¹³⁵ Groeningemuseum Brugge.

¹³⁶ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 136-137.

¹³⁷ www.lukasweb.be, *Kaart van de Zwinstreek* (11.05.2013).

1.8.3. De Scheldekaarten als voorbeeld voor ‘de’ Dampierrekaart?

De zogenaamde Dampierrekaart kwam waarschijnlijk pas in de 16^e eeuw tot stand.¹³⁸ Uit 16^e en 17^e eeuwse kopieën van de kaart blijkt dat de originele Dampierrekaart waarschijnlijk de situatie verbeeldde van Vlaanderen en Zeeland in 1274 ten tijde van graaf Guy van Dampierre waar de Schelde de historische grens vormde tussen de twee graafschappen.¹³⁹ De originele Dampierrekaart is niet bewaard gebleven, kopieën van de Dampierrekaart zijn niet identiek. De kaartenverzameling van het Rijksarchief Gent bezit een kopie van de Dampierrekaart uit het begin van de 17^e eeuw (afb. 13). De 17^e eeuwse kopie is de “*Figurative kaart van de gelegendheid van Vlaenderen, ten tyde van graef Guy van Dampierre gemaakt ten jaere 1617, door Lieven Van Thuyne, na eene kaart hem ter hand gesteld door Jan-Jacques de Brabant, heere Van der Havere, raed ordinaire in den Raed van Vlaenderen*”.¹⁴⁰ Omdat de Scheldekaarten in vogelvluchtperspectief zijn geschilderd en de kopie van de Dampierrekaart van bovenaf is gezien, lijkt een verband tussen de Scheldekaarten en de Dampierrekaart te ontbreken. Toch valt een duidelijke en misschien niet onbelangrijke overeenkomst op tussen de kopie van de Dampierrekaart van 1617 en de Scheldekaart van 1468. Zowel op de kopie van de Dampierrekaart als op de Scheldekaarten is het meest zuidelijke deel van de Schelde dat is weergegeven de samenvloeiing met de Rupel. De eerste plaats die op beide kaarten is weergegeven is Rupelmonde (123). Op de kopie van de Dampierrekaart is alleen de monding van de Honte weergegeven, Schouwen en Duiveland zijn niet weergegeven en Walcheren slechts gedeeltelijk. Dit komt nagenoeg overeen met de weergave van de Schelde en het omringende land zoals is weergegeven op de Scheldekaart van 1468. Kan hier uit worden afgeleid dat voor het maken van de Dampierrekaart de Scheldekaart van 1468 is geraadpleegd? Vergelijking met andere kopieën kan hierover misschien meer duidelijkheid geven.

¹³⁸ E. Thoen, *Geschiedenis van de lokale en regionale cartografie in Vlaanderen vanaf de middeleeuwen tot vandaag. Nota's bij de cursus 'Historische cartografie'* (Gent, 2012) 2.

¹³⁹ www.sincfala.be, Bezoekerscentrum > Inpoldering (01.05.2013).

¹⁴⁰ Kaartverzameling Rijksarchief Gent, Kaarten en Plans, P. De Reu, nr. 5.

Hoofdstuk 2

De Scheldekaart van 1468 en 1504/05 als bron voor onderzoek naar het Scheldegebied tussen Rupelmonde en de Noordzee in de tweede helft van de 15^e en het begin van de 16^e eeuw

Het belang van de Scheldekaarten als historische bron houdt verband met het cartografische belang van de oude kaarten, zoals aangetoond in hoofdstuk I. Hoe meer informatie een kaart bevat des te belangrijker de kaart is binnen de historische cartografie. In dit hoofdstuk is door een ‘digitale thematische analyse’ van de kaarten onderzocht welke informatie de Scheldekaarten bieden. Dit is nagegaan aan de hand van zes thema’s: 1) *landgebruik*, 2) *grenzen*, 3) *infrastructuur*, 4) *bewoningskernen en bebouwing*, 5) *tolheffing* en 6) *scheepvaart*. Deze werkwijze is gebaseerd op een vrij recent door historicus dr. B. Vannieuwenhuyze ontwikkelde methode, de *Digitale Thematische Deconstructie*.¹⁴¹ Met de methode kan (kort samengevat) de kaart door een digitale bewerking worden opgedeeld in meerdere lagen, die gelijktijdig, afzonderlijk of in gewenste combinaties zichtbaar kunnen worden gemaakt. Op deze manier kunnen bepaalde patronen op de kaart aan het licht komen. Omdat de topografische elementen op de Scheldekaarten los van elkaar staan en doorgaans niet veel context hebben (buiten de verhouding ten opzichte van andere plaatsen en hun ligging ten opzichte van het water) is er voor gekozen de elementen binnen elk thema op de kaarten aan te duiden en (een deel als voorbeeld) in detail weer te geven. Per thema ontstaat er zo, net als bij de DTD-methode van Vannieuwenhuyze, een overzicht van de informatie die de kaarten bieden.

2.1. Betrouwbaarheid van de Scheldekaarten

Vanzelfsprekend bevatten oude kaarten vaak veel onnauwkeurigheden en fouten. Dorpen worden bijvoorbeeld verkeerd gesitueerd of zelfs weggelaten.¹⁴² Bij de bestudering van oude kaarten moet er rekening mee worden gehouden dat deze kaarten topografische elementen die op het moment van de vervaardiging bestonden vaak zeer selectief weergeven. Dit houdt rechtstreeks verband met het doel waarvoor de kaarten zijn vervaardigd. Door de tijd en moeite die met het maken van kaarten gepaard ging werden elementen die niet direct verband hielden met het vervaardigingsdoel meestal weggelaten.¹⁴³

De vaak selectieve weergave van elementen op oude kaarten is onder te verdelen in twee categorieën. De eerste categorie bevat kernelementen. Dit zijn elementen die in verband met het doel waarvoor de kaart is gemaakt moesten worden weergegeven. De tweede categorie bevat elementen die niet van cruciaal belang waren maar meer dienen als bladvulling of als hulp ter oriëntatie in het

¹⁴¹ B. Vannieuwenhuyze, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (Gent 2008) 21-22.

¹⁴² E. Thoen, ‘Cartografie en historisch onderzoek’, 132.

¹⁴³ W. Ligtendag, ‘Het nut van oude kaarten voor historisch-geografen: de bevindingen tijdens een onderzoek’, in: *Caert Thresoor* 14 (1995) 1-5.

terrein. Vaak zijn de cartografische elementen die tot de eerste categorie behoren in overeenstemming met de toenmalige topografische werkelijkheid weergegeven terwijl dit over het algemeen niet geldt voor de niet-kernelementen.¹⁴⁴ Voor de functionele waarde van de kaart was het bovendien niet altijd noodzakelijk dat alles natuurgetrouw werd weergegeven.¹⁴⁵ Er werd bijvoorbeeld vaak gewerkt met stereotypen zoals bij de voorstelling van gebouwen en begroeiing.¹⁴⁶

Bij de waardering van een proceskaart is het van belang te weten wie de opdrachtgever is geweest. Als de kaart door één van de procespartijen is gemaakt, hebben deze kaarten als enig doel gehad de rechter te overtuigen. Kaarten gemaakt in opdracht van de neutrale-raadsheren (zoals de kaart van 1468) zullen ongetwijfeld minder bewuste of onbewuste vervalsingen bevatten.¹⁴⁷ Zoals aangetoond door Gottschalk en Unger is het verschil in het vervaardigingsdoel van de twee kaarten dat de kaart van 1468 vermoedelijk voor de Grote Raad werd gemaakt in verband met de regeling van de grenzen tussen de drie gewesten en bovendien vanwege de tolheffing op de Honte, verder aangevuld tijdens latere Scheldeprocessen. De kaart van 1504/05, vermoedelijk vervaardigd in opdracht van de stad Antwerpen, is waarschijnlijk uitsluitend gemaakt in verband met tolkwesties binnen het op de kaart weergegeven gebied. Omdat het linker deel van de kaart van 1504/05 hoogstwaarschijnlijk is vervangen voor een nieuw deel, is mogelijk dat het vervaardigingdoel zoals vastgesteld door Denucé en Gottschalk en Unger niet van toepassing is op dit nieuwe deel. Hoe dan ook maakt de tweedeling van de kaart van 1504/05 aannemelijk dat het belangrijkste deel van de kaart (het vervangen deel) gemaakt is na het sluitende proces over de Hontetollen in 1504.

2.2. Landgebruik en bodemgesteldheid

In het getijdenlandschap van het Scheldedelta was de schapenteelt een van de belangrijkste middelen van bestaan.¹⁴⁸ Tussen de 10^e en 13^e eeuw maakte in het estuariumgebied de extensieve schapenteelt steeds meer plaats voor gemengde bedrijven. Hierbij werd de akkerbouw van groter belang hoewel ook de schapenteelt van betekenis bleef.¹⁴⁹ Op de in de middeleeuwen gevormde kreekruggen bevonden zich de grootste nederzettingen. Tussen de kreekruggen gelegen poelgronden dienden voor moeraning.¹⁵⁰ Al vanaf de 10^e eeuw werd turf gestoken om als brandstof te gebruiken en voor

¹⁴⁴ Ligtendag, 'Het nut van oude kaarten', 1-5.

¹⁴⁵ C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie in Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alpen aan den Rijn 1983) 66.

¹⁴⁶ Thoen, 'Cartografie en historisch onderzoek', 132.

¹⁴⁷ Huussen, 'Kartografie en rechterlijke archieven', 11.

¹⁴⁸ De Kraker, *De Westerschelde*, 17.

¹⁴⁹ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 126-127.

¹⁵⁰ M.K.E. Gottschalk en A. Verhulst, *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België* (Gent 1980) 103.

zoutwinning.¹⁵¹ In de 15^e eeuw en later was Zeeland het belangrijkste meekrap-teeltgebied in Europa, met Zierikzee (46.8) als grote markt.¹⁵²

Beide Scheldekaarten bevatten nauwelijks verwijzingen naar het landgebruik in de Schelddelta omstreeks 1500. Op de kaart van 1468 heeft al het land op de kaart een vergelijkbare kleur. Een uitzondering vormen de zandplaten die een lichtere (zand)kleur hebben. Een indirecte verwijzing naar het landgebruik op de kaart van 1468 is het opschrift bij een stoom door het verdrongen land van Retenisse “*Een cleyn waterken, daer die toerffscepene van Cazewele ende ter Venten metten hoogen watere naer Antwerpen commen*” boven Kasteel Cortewalle (130, afb. 14). Een verwijzing naar het veengebied rond onder andere ter Venten (132) en Casuele (133) is op de kaart niet terug te vinden.¹⁵³ Ook ontbreekt bijvoorbeeld een verwijzing naar het centraal in het oosten van Zuid-Beveland gelegen moereengebied.¹⁵⁴ Wel kan het bestaan van dit gebied (net als op de kaart van 1504/05) worden afgeleid uit het ontbreken van bebouwing op deze plaats. Ten oosten van dit moereengebied scheidde slechts een vrij smalle strook grond dit binnenwater van de Schelde. Op de strook lagen van zuid naar noord de dorpen Steelvliet (53), Kreke (56), Assemansbroek (53) en het gehucht Machole (66).¹⁵⁵

De kleuren van de Scheldekaart van 1504/05 zijn uitzonderlijk goed bewaard gebleven. Mogelijk verwijzen de verschillende kleuren groen en lichtbruin waarmee het land op de kaart van 1504/05 is ingekleurd naar het landgebruik of de bodemgesteldheid al is dit niet waarschijnlijk. Een deel van het kleurverschil kan worden verklaard door de tweedeling van de kaart. Schouwen is net als het land rond de stad Sluis en het Zwin zandkleurig. De zandplaten op de kaart hebben een vergelijkbare kleur.

Een indirecte verwijzing naar buitendijks landgebruik op beide Scheldekaarten zijn de stelbergen (in Zeeland ook wel stelle, schaapsstelle of stomp genoemd).¹⁵⁶ Een stelberg is (in deze context) een buitendijks uit vierkante kleizoden opgeworpen hoogte of heuvel op schorgronden, waar de op de schorgronden grazende schapen zich kon bergen wanneer het water opkwam. De term stelle kan ook verwijzen naar een hut voor de schaapsherder (stellenaar) op een stelberg. De gegraven drinkwaterput die zich doorgaans in het midden van een stelberg bevond zijn op beide kaarten niet weergegeven.¹⁵⁷ Op de kaart van 1468 zijn op twee plaatsen stellen te zien (Callebeeke Steeynhoven (5) en op het eiland de Doelen (134)). Een derde stelle, Holstelle eylant (105) is verdwenen na de restauratie van de

¹⁵¹ J.B. Kuipers en R.J. Swiers, *Het verhaal van Zeeland* (Hilversum 2005) 40.

¹⁵² G. Asaert, ‘De handel in kleurstoffen op de Antwerpse markt tijdens de 15^e eeuw’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 88(1973) 377-402, aldaar 390-391.

¹⁵³ M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen* (Assen 1984) 156.

¹⁵⁴ C. Dekker, *Zuid-Beveland: de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971) 601.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ G.J. Zwier, *Landschappenboek Nederland: incl. ANWB landschappengids Nederland* (Den Haag 2003) 73.

¹⁵⁷ Vandale; Willems, ‘Aanteekeningen op eenen oude kaart, 522.

kaart na 1950. Op de Scheldekaart van 1504/05 staan daarnaast op nog twee plaatsen stellen (Sint Joes Sant (113.1) en De Stelle (150.5)). De bergplaatsen zijn of te herkennen aan hun benaming of aan de vorm van de bebouwing die erop staat. Door hun constructie (een afdak rustend op zes palen) bieden de houten gebouwtjes onderdak maar geen bescherming tegen de wind. Slechts één stelle op de kaart van 1504/05 (op de kaart van 1468 is deze plaats na 1950 door verdere beschadiging van de kaart verdwenen) is aangeduid als *Holle Stelle* (105). Anders dan de andere stellen bestaat de hollestelle uit twee (stenen) gebouwtjes die vermoedelijk werden bewoond door herders.¹⁵⁸ Op afbeelding 15 zijn de stellen op beide kaarten aangeduid en enkele als voorbeeld in detail weergegeven. Hierbij is ook de na 1950 verdwenen weergave van Holstelle eylant (105) op de kaart van 1468 aangeduid.

Buiten de verwijzing naar het buitendijks landgebruik komen op beide kaarten geen herkenbare verwijzingen voor naar het landgebruik of de bodemgesteldheid in het op de kaarten weergegeven gebied. Verwijzingen naar het landgebruik is geen kernelement van de Scheldekaarten van 1468 en 1504/05.

2.3. Grenzen

De Scheldekaart van 1468 gemaakt in opdracht van Karel de Stoute in zijn hoedanigheid al hertog van Brabant, graaf van Vlaanderen en graaf van Holland en Zeeland. Het doel van het onderzoek voor het maken van deze kaart was ook (naast het regelen van een tolkwestie) te bepalen hoever het rechtsgebied van de vorsten in de onderscheiden regio's zich uitstreckte. Dit omvatte ook de Schelde tot aan Rupelmonde, waar sinds anderhalve eeuw de grenzen tussen Vlaanderen en Brabant niet duidelijk waren omschreven.¹⁵⁹

2.3.1. Grenzen tussen de gewesten Brabant, Zeeland en Vlaanderen

Op beide Scheldekaarten is veelvuldig aangeduid of het land Brabants, Zeeuws of Vlaams was. De aanduiding is op de kaart van 1504/05 meermaals geschreven op een banderol, op de kaart van 1468 is dit steeds rechtstreeks op het land aangeduid. Onderstaande tabel en afbeelding 16 geven een overzicht van de grensaanduidingen die voorkomen op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05:

Scheldekaart 1468	Scheldekaart 1504/05
Branbant	Brabant
B = Brabant (16x)	B = Brabant (9x)
Zeeland	Zeeland
<i>Tholen</i>	<i>Tholen</i>

¹⁵⁸ Willems en De Bylandt, 'Aenteekeningen op eene oude kaart', 522.

¹⁵⁹ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 154-155.

ZT = Zeelant <i>Duiveland (Niet weergegeven)</i> <i>Schouwen (Niet weergegeven)</i> <i>Zuid-Beveland</i> ZZB = Zeelant (2x) ZS = Suutbevelant <i>Noord-Beveland</i> ZNB = ..at Noortbevelant <i>Walcheren</i> ZW = Zeelant	ZT = Zeelant <i>Duiveland</i> ZD = Duvelant beoesterschelt <i>Schouwen</i> ZS = d Lant van Scouwen <i>Zuid-Beveland</i> ZS = Suytbevelant (2x) ZB = t Lant van Borsel alias Assenborch <i>Noord-Beveland</i> ZNB = Noortbevelant bewesterscelt <i>Walcheren</i> ZW = d Lant van Walgheren
Vlaanderen V = Vlaenderen (16x) VK = Ketenisse dat all verdroncken lant is VZ = Zeelant	Vlaanderen V = Vlaenderen (11x) VK = Retennisse verdroncken lant
Totaal: 40	Totaal: 29

Eén aanduiding van Zeeland op de kaart van 1468 die niet voorkomt op de kaart van 1504/05 is opmerkelijk. Tussen Hontenisse (140) en Der Schueren (142) staat *Zeelant* geschreven (afb. 16, rode pijl) op een plaats waar men *Vlaenderen* zou verwachten. Erboven staat tweemaal geschreven *Weerwijcx oert* (141). ‘Wee Wycxoe’ komt ook voor op de kaart van 1504/05 maar hierop is al het land aan de zuidelijke oever van de Honte aangeduid als Vlaams. Gottschalk en Unger merken over de aanduiding van Zeeland op deze plaats enkel op dat dit hier ten onrechte moet zijn geschreven.¹⁶⁰ Dit impliceert een fout in het vervaardigingsdoel van de kaart. Opvallend is dat niet ver naar het oosten en het westen van deze aanduiding van Zeeland in hetzelfde handschrift *Vlaenderen* staat geschreven. Bovendien wordt Vlaanderen duidelijk van Zeeland (Zuid-Beveland) gescheiden door de Honte, dat er vlak boven staat aangegeven. Mogelijk moet de verklaring voor de aanduiding van Zeeland op deze plaats worden gezocht in de regeling van de tollén op de Honte. Weerwijcxoert wordt echter niet vermeld in de vonnissen van 1468/69. Ook verder is geen informatie over de plaatsaanduiding gevonden. De aanduiding ‘Zeeland’ op deze plaats als ‘onjuist’ bestempelen is gezien het vervaardigingsdoel van deze kaart o.a. de grenzen tussen de gewesten vast te leggen

¹⁶⁰ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 163.

misschien te eenvoudig. Als op dit belangrijke deel van de kaart een fout zou zijn gemaakt zou deze door het vele gebruik van de kaart ongetwijfeld zijn opgemerkt en ongedaan gemaakt.

2.3.2. *Grenzen op het water*

Tussen Eyckervliet (dorp aan de Rupel dat niet is weergegeven op de Scheldekaarten) tot Honteoot (ook: Hontemuiden, **134.1**) was de Schelde de grens tussen Brabant en Vlaanderen. Vanaf Honteoot tot aan het eiland Tholen (37) vormde de Schelde de grens tussen Brabant en Zeeland. Sinds de verdwijning van Honteoot (**134.1**) rond 1404 geven akten als grens van het Brabants stroomgebied het tegenover Honteoot gelegen Stock achter de plate (36) aan. Deze zandplaat is op beide Scheldekaarten duidelijk aangegeven hoewel dat de plaat al aan het einde van de 15^e eeuw verdwenen zou zijn.¹⁶¹ De Schelde vanaf Tholen tot de zee stroomde door Zeeuws gebied en viel dus onder de jurisdictie van de graaf van Holland en Zeeland.¹⁶² Hier vormde de Schelde de administratieve scheiding tussen het Zeeland Bewesterschelde en Zeeland Beoosterschelde. Deze scheiding gaf geen aanleiding tot betwistingen over de jurisdictie op dit deel van de rivier.¹⁶³ Verwijzingen naar grenzen tussen de verschillende stroomgebieden op de Scheldekaarten die in het vervolg van deze paragraaf aan bod komen zijn op de kaarten aangeduid op afbeelding 17.

De opdracht van Karel de Stoute de scheiding tussen de verschillende grensgebieden van Brabant, Zeeland en Vlaanderen tussen Rupelmonde en de Noordzee vast te stellen werd in 1468 niet voltooid. Enige pogingen hiertoe zijn twee opschriften op de kaart van 1468. Tussen Walcheren en de noordoever van Vlaanderen staat ten noorden van Gaternisse (151) het opschrift: “*Hier scheyden beyde de strome*” (h5.2b). De grensaanduiding op deze kaart verwijst naar de scheiding op dit deel van de rivier tussen Zeeland en Vlaanderen.¹⁶⁴ Op de kaart van 1504/05 komt de grensaanduiding niet voor. Ook de bepaling van het einde van de Schelde (*D’eynde van der Schelt*, h7.1b) op de kaart van 1468 is niet overgenomen op de kaart van 1504/05.

Naast de hierboven beschreven grensaanduidingen verwijst de aanduidingen Honteoot (**134.1**) op de kaart van 1468 hoogstwaarschijnlijk naar het begin van de Honte volgens de procureur-generaal van aartshertog Filips en de tolpachter van de tol van Iersekerood. Enkel op de kaart van 1468 staat in de buurt van het kasteel van Saeftinghe (135) demonstratief *Hont oort* geschreven. Het westelijk uiteinde van de Honte lag volgens de procureur-generaal en de tolpachters Hulsterhaven (145 = Saxhaven) dat op beide kaarten is aangeduid.¹⁶⁵ Het ontbreken van Honteoot op de

¹⁶¹ Meyers, ‘Des graven stroom’, 111.

¹⁶² Ibidem, 109-110.

¹⁶³ Bindoff, *The Scheldt question*, 20.

¹⁶⁴ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 155.

¹⁶⁵ Ibidem, 153. Saxhaven (145) is op afb. 17 alleen aangeduid op de kaart van 1468 omdat de weergave op de kaart van 1504/05 vermoedelijk geen verband houdt met de begrenzing van de Honte zoals gesteld door de procureur-generaal van de Grote Raad.

Scheldekaart van 1504/05 toont nog eens dat het regelen van de grenzen niet tot het vervaardigingsdoel van de kaart van 1504/05 behoorde.

Andere mogelijke verwijzingen naar de rivier als grens tussen de gewesten zijn bakens. Schuin tegenover het tolhuis van Iersekeroord (63) aan de overzijde van de Schelde staat op een eiland een baken met op de kaart van 1468 het bijschrift “*Dat tverste*¹⁶⁶ *baken van Brabant*” (35) en op de kaart van 1504/05 “*Dit es de uterste bake van Brabant*”. De baken leidde schippers over dit deel van de Schelde en diende tegelijk als paalscheiding tussen Brabant en Zeeland (Tholen). De paalscheiding tussen de gewesten wordt al in de 14^e eeuw vermeld.¹⁶⁷ Op beide Scheldekaarten is de Brabantse baken opvallend groot. Naast deze baken staan op de Scheldekaart van 1504/05 nog twee bakens op het eiland Zuid-Beveland bij Schore (g1) en Anckevere (g2). De baken bij Schore is niet weergegeven op de kaart van 1468, de baken bij Anckevere is door beschadiging van de kaart mogelijk verdwenen. Beide bakens op de kaart van 1504/05 zijn kleiner dan de voornoemde baken van Brabant. Een bijschrift bij deze bakens ontbreekt. De bakens aan de Scenghen nabij Anckevere en aan de Honte bij Schore zijn gelegen aan het begin en het einde van wat nog rest van de Zwake. Door afdamming van de Zwake in 1445 werden de eilanden Borsele en Baarland (als in de 12^e eeuw met elkaar verbonden) met Zuid-Beveland verbonden.¹⁶⁸ De baken bij Schore op de kaart van 1504/05 staat aan de linkeroever van de Honte (afb 17 g1). Omdat de baken bij Schore niet voorkomt op de Scheldekaart van 1468 is mogelijk deze baken geen grensaanduiding is. In plaats daarvan kan de baken een markering zijn voor de vernauwde doorgang van dit deel van de Honte. Voor Schore, Pullien (83) en Ostende (84) ligt op beide Scheldekaarten een langgerekte zandplaat. Op de Scheldekaart van 1504/05 staat hierop geschreven: “*De plate te Calfsteerte*” (70). Deze zandplaat is ook op de Scheldekaart van 1468 weergegeven maar een baken aan de Zuid-Bevelandse oever ontbreekt. Ook de baken van Anckevere (afb. 11 g2) zou kunnen verwijzen naar een vernauwde doorgang tussen de westpunt van het eiland Zuid-Beveland en het eiland Walcheren.

Bovenstaande sluit aan bij de vaststelling van Gottschalk en Unger dat het regelen van de grenzen tussen de gewesten Brabant, Zeeland en Vlaanderen enkel tot het vervaardigingsdoel van de kaart van 1468 behoorde. Het weglaten van op de kaart van 1468 vastgestelde grenzen is hiervoor het voornaamste bewijs. Ook op de kaart van 1468 zijn de verwijzingen naar vastgelegde grenzen niet talrijk waaruit blijkt dat de geschillen over de jurisdictie op de stroom niet werden opgelost.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Volgens Gottschalk en Unger is hier bedoeld *uterste i.p.v. tverste*

¹⁶⁷ Meyers, ‘Des graven stroom’, 108.

¹⁶⁸ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 25.

¹⁶⁹ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 155.

2.4. Infrastructuur

Op oude kaarten zijn de vormen van infrastructuur (wegen, waterlopen, dijken en percelering) vaak niet of minder expliciet weergegeven dan nederzettingen. Van de periode voor 1500 ontbreekt cartografische informatie hierover haast volledig.¹⁷⁰ In deze paragraaf wordt nagegaan welke informatie de Scheldekaarten wat dit betreft bieden.

2.4.1. Wegen

Op de Scheldekaart van 1468 ontbreekt elke verwijzing naar de structuur van het wegennet in het op de kaart weergegeven gebied. Ook op de Scheldekaart van 1504/05 ontbreken wegen vrijwel geheel. Alleen Lillo (20) - Zandvliet (24) en Zandvliet - Berendrecht (23) zijn door een vaag weergegeven weg of pad met elkaar verbonden (afb. 18). Daarnaast is alleen tussen de ruïne in de buurt van Callo (129) en Hof ter Walle (130) een kort, amper zichtbaar pad weergegeven (afb. 19). De enige verwijzingen naar landwegen op de Scheldekaart van 1504/05 komen voor op het rechter deel van de kaart.

2.4.2. Waterwegen

De sterke bevolkingsgroei in West-Europa vanaf de tiende eeuw leidde tot een sterke toename van de internationale handel, zowel in gespecialiseerde streekgebonden producten zoals wol en zout als in massagoederen zoals vis, graan en hout. Bij de opkomst van de internationale handel in de Schelddelta speelde de bereikbaarheid van het gebied een belangrijke rol. De Schelde en het Zwin verbonden het Vlaamse en Brabantse achterland met de Noordzee en daarmee met Engeland en de Franse kuststreken.¹⁷¹ Daarnaast stond het gebied in verbinding met de Rijn-Maasdelta en vandaar met het Rijnland, het Boven-Maasgebied, de Zuiderzee en Noord Duitsland.¹⁷²

Het weergegeven gebied op beide Scheldekaarten is bepaald door de loop van de Schelde tussen Rupelmonde (123) en de Noordzee, een afstand over water van meer dan honderd kilometer. (vanaf de stad Antwerpen ongeveer 88). Zeker op de kaart van 1504/05 komt een behoorlijk aantal hydroniemen voor. De letters 'h' gevolgd door een getal in onderstaande lijst verwijzen naar de plaats van de hydroniemen op de kaart van 1468 en 1504/05 op afbeelding 20:

¹⁷⁰ J. Vervloet en E. Thoen, 'Verdronken landschappen op de grens van Zeeland en Vlaanderen; een interdisciplinair onderzoeksproject van het Vlaams Nederlands Comité', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 14 (2005) 37-47, aldaar 40.

¹⁷¹ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 135.

¹⁷² Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 135.

Scheldekaart 1468	Scheldekaart 1504/05
h.1. Hier vaert men naer Mechelen ende bruessel h.2. Hier vaert men naer Ghent Dermonden Aelst etc. h.3. De Schelt (14x) h.3.1. Een cleyn waterken, daer die toerffscepene van Cazewele ende ter Venten metten hoogen watere naer Antwerpen commen h.4. De Aggere / Den Egggher h.5. Den Halteren vliet [nu toegedijckt]¹⁷³ h.5.1.b Vosmeer vaert h.5.2b. D'eynde van der Schelt¹⁷⁴ h.6. Schenghen (2x) h.7. De Zweeke h7.1b Hier scheyden beyde de stro[men] h.8 Weelingen (?)¹⁷⁵ h.9. [t Z]win¹⁷⁶ h.10. Het Zweertegat h.11. Den Vloer h.12. Den Nag[el] h.13 Den Dierich alias tviants Schuere h.14 Honte (11x) h15 Boemcreeke	h.1. Alhier vaert men naer Mechelen bruesel etc. h.2. Hier vaert men naer ghent dermonden aelst etc. h.3. De Scelt (10x) h.4. Den Agger (2x) h.5. Den Haelteren vliet nu toegedijct h.5.1.a. De Camere h.5.2. De Reepe h.5.3. Den Pluempot h5.4. Hier vaert men naer Hollant h.5.5. De Reeten (= Keeten) h.6. De Scenghen (2x) h.6.1. Duvenoort h.6.2. Suytvliet (2x) h.6.3. Den Roompot h.6.4 Een zee geheeten Melza h.7. De Zweke (2x) h.7.1a De Zweeke toeghedijct h.8. De Weelinghe h.9. t Zwyn h10. t Zwertegat h.11. Den Vloer h.12. Den Naghel h.12.1 De Trentvliet h.13. Den Dieric tviants schuere h.14. De Honte (6x) h15 Boemcreecke
Totaal: 19	Totaal: 27

¹⁷³ Door de restauratie na 1950 is nu alleen nog leesbaar “Den Halteren vliet”. De toedijking van de Halterse Vliet vond plaat in 1472 en is dus na de eerste vervaardiging aan de kaart toegevoegd: Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’. 156.

¹⁷⁴ Door restauratie na 1950 is nu alleen nog leesbaar “Schelt”

¹⁷⁵ Mogelijk andere schrijfwijze (opschrift slecht leesbaar).

¹⁷⁶ Uit het ontbreken van een deel van de naam kan worden opgemaakt dat vermoedelijk een (zeer) smalle strook van de linker kant van de kaart is gesneden.

Het linker deel van de kaart van 1504/05 laat wat betreft het aantal aangeduide hydroniemen een duidelijk aanvulling zien ten opzichte van de kaart van 1468. De aanvulling concentreert zich in het gebied rond de mondingen van de Schelde en Honte. Op het rechter deel van de kaart van 1504/05 komen dezelfde hydroniemen voor als op het vergelijkbare deel van de kaart van 1468. Alleen de aanduiding *Een cleyn waterken, daer die toerffscapene van Cazewele ende ter Venten metten hoogen watere naer Antwerpen commen* is weggelaten.

Beide Scheldekaart van 1468 en 1504/05 geven een duidelijk overzicht van de benamingen van (delen van) waterwegen. Het zijn de oudste kaarten en lange tijd de enige kaarten waarop een dergelijk uitgebreid beeld van de hydroniemen in het Schelde-Honte gebied is weergegeven. De kaart van 1504/05 heeft ten opzichte van de kaart van 1468 een aanvullende waarde. Mogelijk staat het vaststellen van de benaming van waterwegen in verband met het gemeenschappelijke vervaardigingsdoel van beide kaarten de tolleren op de Schelde en de Honte tussen Rupelmonde en de Noordzee te regelen.

2.4.3. Havens en aanlegplaatsen

Vanaf de 10^e tot de 13^e eeuw nam rond de monding van de Schelde de bevolking snel toe¹⁷⁷. De hiermee gepaard gaande arbeidsdifferentiatie zorgde ervoor dat naast de vele bestaande agrarische dorpen ook overwegend-niet-agrarische nederzettingen tot ontwikkeling kwamen. Deze dorpen hadden gemeen dat zij beschikten over een haven in de mond van een kreek of over een aanlandingsplaats voor schepen op het strand. Op deze plaatsen kon de visserij, vrachtvaart, handel en nijverheid tot ontwikkeling komen. Een aantal van deze dorpen groeiden uit tot steden die als marktcentra dienden waar boeren uit de omgeving hun producten konden verkopen.¹⁷⁸

Veel toponiemen weergegeven op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 zijn in de nabijheid van de oever van de rivier gelegen. Hierdoor is aannemelijk dat veel van deze plaatsen ten minste beschikten over een eigen aanlegplaats. Onderstaande tabel en afbeelding 21 geven een overzicht van de plaatsen op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 met door mensen tot stand gebrachte aanlegplaatsen voor schepen. Niet opgenomen zijn plaatsen met een natuurlijk gevormde aanlegplaats, zoals Schelle (2), Zandvliet (24), Biezelinghe (71), Middelburg (118) en Hulst (144).

Scheldekaart 1468	Scheldekaart 1504/05
Brabant	Brabant
1. Tolhuys int wiel 4. Sancte Bernaerts 13. Antwerpen (4x) 17. Oesterwele	1. Tolhuys int wiel 4. Sinte Bernaerts 13. Hantwerpen (4x) 17. Oesterwele

¹⁷⁷ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 91.

¹⁷⁸ Ibidem, 98.

18. Coestelle 19. Oerdam (2x) 21. Lilloo haven (3x) 26. Voensdrecht (2x) 27. Roversberge (2x) 31. Vijfhouysen (2x) 32. Berghen op Soom (2x)	18. Coestelle 19. Oerdam (2x) 21. Lillo thaven (3x) 22. Janquens veer 26. Woensdrecht (2x) 27. Roversberch (2x) 31. Te vijf huysen (2x) 32. Berghen (2x)
Zeeland	Zeeland
<i>Tholen</i> - <i>Duiveland</i> (niet weergegeven) <i>Schouwen</i> (niet weergegeven) <i>Zuid-Beveland</i> 58. Zonder naam (Betkensveer?) 59. Rillant <i>Noord-Beveland</i> - <i>Walcheren</i> - -	<i>Tholen</i> 41. T veer <i>Duiveland</i> - <i>Schouwen</i> - <i>Zuid-Beveland</i> - ¹⁷⁹ 59. Rellant 62. Valkenisse 65. Weerde 68. Jans Weerts (2x) 91.1 t Veer ter Goest (2x) <i>Noord-Beveland</i> 107. Cortkenen (3x) <i>Walcheren</i> 115. Armueden 117.1. Ter Veeren (2x) 119. Vlissinghen 120.3 Diixhook
Vlaanderen	Vlaanderen
-	-
Totaal: 13	Totaal: 23

¹⁷⁹ Mogelijk is de kade t.o. Vijfhuizen door de kopiist in 1504/05 aangezien voor bebouwing (schuur). Zie p. ... T veer (54).

Op beide kaarten is slechts een beperkt aantal plaatsen weergegeven met een aanlegplaats voor schepen (een haven of aanlegsteiger). Verder blijkt dat vrijwel alle plaatsen die op de kaart van 1468 een aanlegplaats hebben ook zo zijn weergegeven op de Scheldekaart van 1504/05 (behalve *T veer* (58)). Daarnaast zijn op het linker deel van de kaart van 1504/05 elf aanlegsteigers weergegeven die niet voorkomen op de kaart van 1468. Het rechter deel van de kaart van 1504/05 lijkt wat de weergave van aanlegplaatsen sterk op het vergelijkbare deel van de kaart van 1468. Slechts op één plaats (bij Janquens veer (22)) is op het rechter deel van de kaart van 1504/05 een aanlegsteiger bijgetekend. Hierdoor kan het rechter deel van de kaart wat betreft de weergave van aanlegplaatsen worden opgevat als een zo goed als getrouwe kopie van de kaart van 1468, terwijl dat niet geldt voor het nieuwe linker deel van de kaart van 1504/05.

Op de kaart van 1468 zijn verreweg de meeste aanlegsteigers weergegeven aan de Brabantse Scheldeoever. Opvallend is dat aan de Vlaamse oever op beide Scheldekaarten geen aanlegplaatsen voorkomen. Ook aan de oever van Schouwen en Duiveland (niet weergegeven op de kaart van 1468) ontbreekt de weergave van steigers. Uit het ontbreken van de weergave van een haven of aanlegplaats bij steden als Reimerswaal (73), Goes (91), Westkapelle (122) en Loocketers (52, hier werd een deel van de geleide op de Schelde in ontvangst genomen¹⁸⁰) kan worden opgemaakt dat het vermoedelijk een selectieve weergave betreft. Op basis waarvan deze selectie is gemaakt is niet vastgesteld.

2.4.4. Veerdiensten

Zoals de Scheldekaarten duidelijk laten zien bestond Zeeland vroeger uit verschillende eilanden. Veren vormden hier het middel van vervoer tussen de verschillende delen van het gewest en naar omliggende gebieden.¹⁸¹ Al sinds de vroege middeleeuwen konden reizigers met paard en wagen de grote rivieren oversteken met veerdiensten.¹⁸² De veren zijn onder te verdelen in overzetveren enerzijds en beurt- en marktveren anderzijds. De overzetveren voeren naar een nabijgelegen plaats aan de overzijde van het water. Beurtveren (pas na 1600 zo genoemd) zijn de veerdiensten die op gezette tijden voeren en twee of meer plaatsen met elkaar verbonden. Deze plaatsen waren verder van elkaar gelegen dan de plaatsen die door de beurtveren met elkaar in verbinding stonden. Het veerrecht behoorde in de middeleeuwen tot de rechten van de soeverein, de hertog van Brabant, de graaf van Holland en Zeeland en de graaf van Vlaanderen. Deze kon het veerrecht aan zich houden of

¹⁸⁰ Bindoff, *The Scheldt question*, 27-28.

¹⁸¹ Rijksarchief Zeeland, *Toelichting bij de catalogus van de tentoonstelling 'Schipper mag ik overvaren?'* (1974).

¹⁸² 'Veren moeten het volle 'pont' krijgen', *De kampioen* (jan. 1987) 40-41, aldaar 40.

verpachten. In 1462 bijvoorbeeld gaf Filips de Goede het veer van Tholen (41?) in eeuwigdurende erfpacht gegeven aan de stad. Het kwam ook voor dat een persoon met het veerrecht werd beleend.¹⁸³ Op beide Scheldekaarten zijn de veerdiensten over het algemeen voorgesteld door één of meerdere kleine (stenen) vierkante gebouwtjes aan de oever van de rivier, soms met aanlegsteiger. Alleen het veer van Zwijndrecht tegenover Antwerpen is op beide kaarten in vergelijking met andere veren vrij uitgebreid weergegeven (afb. 22 nr. 128). Dit gaat zeker op voor de Scheldekaart van 1504/05. Onderstaand overzicht is samengesteld op basis van de benaming van bebouwing ('veer') en het literatuuronderzoek naar een deel van de plaatsen op de kaart (p. 56-101). Op afbeelding 22 zijn de veren op beide Scheldekaarten aangeduid en als voorbeeld enkele in detail weergegeven.

Scheldekaart 1468	Scheldekaart 1504/05
Brabant	Brabant
22. Jaques veer	22. Janquens veer
Zeeland	Zeeland
<i>Tholen</i> 41. t Veer (> Halsteren ¹⁸⁴ 33, 34)	<i>Tholen</i> 41. t Veer (> Halsteren 33, 34)
<i>Duiveland</i> (niet weergegeven)	<i>Duiveland</i> 46.6 Gouweveere
<i>Schouwen</i> (niet weergegeven)	<i>Schouwen</i> -
<i>Zuid-Beveland</i> 47. T veer (tweemaal) 52. [S]loecxeters 58. Zonder naam (Betkensveer?)	<i>Zuid-Beveland</i> 47. T veer 52. Flooxeters 58. T veer 81.1. t Veer ter Goest
<i>Noord-Beveland</i> -	<i>Noord-Beveland</i> -
<i>Walcheren</i> -	<i>Walcheren</i> -
Vlaanderen	Vlaanderen
128. Tveer tegen Antwerpen over	128. Tver teghen antwerpen over gheheeten tver van Zwyndrecht ¹⁸⁵

¹⁸³ G.F. Sandberg, 'Schipper mag ik overvaren? Zevenhonderd jaar overzetveren in Zeeland' in: Archief, Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland door Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (1970) 115-124.

¹⁸⁴ G.F. Sandberg, 'Schipper mag ik overvaren?', Rijksarchief Zeeland.

138. Balle	138. Balle
Totaal: 7	Totaal: 9

Omdat bovenstaande lijst voornamelijk is samengesteld op basis van de benaming van de veerdiensten (-“veer”) is mogelijk dat nog andere bebouwing op de kaarten verband houdt met het netwerk van veerdiensten op het Scheldegebied. De over het algemeen weinig gedetailleerde bebouwing geeft hierover niet meteen duidelijkheid. Verder onderzoek zoals voor een deel van de kaarten zoals voor een deel van de plaatsen op de kaarten gebeurd in § 2.5 kan hierover meer duidelijkheid geven.¹⁸⁶ De Scheldekaart van 1504/05 geeft (uitsluitend op het linker deel van de kaart) wat betreft de weergave van veerdiensten in vergelijking met de kaart van 1468 een kleine aanvulling.

2.4.5. Bedijkingen

De vroegste schriftelijke vermelding over de aanleg van dijken in het huidige Zeeland dateert uit 1154. Al voor die tijd is er sprake is van oudere inpolderingen, wat aantoont dat er al vroeger bedijkingswerken werden uitgevoerd.¹⁸⁷ Vanaf de eerste helft van de 11e eeuw werd de Schelde ten noorden van Antwerpen systematisch bedijkt om vruchtbare poldergrond te verkrijgen.¹⁸⁸ De bedijking in het op de Scheldekaarten weergegeven gebied was tweeledig: één dijk langs de Schelde en een tweede dijk die het in te polderen gebied omsloot. Door verschillende donken en enkele dwarsdijken haaks op de Schelde werd de polder verder onderverdeeld. Enkel in dit gedeelte van de Scheldevallei (stroomafwaarts vanaf Antwerpen) komen uitgestrekte (peri-)mariene polders voor die door een meervoudig dijkenpatroon van elkaar zijn gescheiden. Door getijdewerking op de Schelde en stormvloed was aanleg en onderhoud van dijken van groot belang om het achterliggende land te beschermen.¹⁸⁹ De systematische bedijking van de Zeeuwse eilanden van vóór 1200 voltooid. Lokale, nog niet aaneensluitende dijken en dammen werden al vanaf de 11^e eeuw aangelegd.¹⁹⁰

Beide Scheldekaarten bevatten weinig informatie over de bedijkingen binnen het weergegeven land. De buitenste bedijking parallel aan de Schelde lijkt op beide kaarten weergegeven door middel van een zwart/grijze lijn langs de oevers van de Schelde (afb 23 en 24). Door het perspectief in vogelvlucht is de bedijking niet overal waarneembaar. Verwijzingen naar de dwarsdijken haaks op de Schelde komen op de kaart van 1468 en 1504/05 niet voor. Op de Scheldekaart van 1468 is op Zuid-Beveland de naam van een dijk geschreven (69.1: Schoerdijcke) die niet is overgenomen op de kaart

¹⁸⁵ De weergave verbeeldt niet de stad Zwijndrecht, dat meer landinwaarts is gelegen (Willems 512).

¹⁸⁶ Hieruit bleek dat ook Loocketers (52) en Balle (138) veerdiensten zijn.

¹⁸⁷ Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: WATER*, 10.

¹⁸⁸ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, ‘Zandvliet’, ID: 20652.

¹⁸⁹ M. van Strydonck en G. de Mulder ed., *De Schelde. Verhaal van een rivier* (Leuven 2000) 103-104.

¹⁹⁰ Gottschalk en Verhulst, *Transgressies en occupatiegeschiedenis*, 96-97

van 1504/05¹⁹¹. Op de kaart van 1504/05 is aan de Vlaamse oever de naam van ‘Blockerdijck’ (128.1) op het land aangeduid die niet voorkomt op de kaart van 1468.

2.4.6. Perceelscheidingen

De bevolkingsgroei vanaf de 10^e eeuw in delen van Zeeland en het noorden van Vlaanderen en de daarmee gepaard gaande intensivering en diversifiëring van de landbouw brachten grote veranderingen te weeg in het bestaande landschap. Binnen de oude kerngebieden werd het cultuurland verder uitgebreid over tot dan toe onontgonnen delen. De uitgestrekte schapenweiden werden verkaveld. In oude kerngebieden waar het landschap weinig onderhevig is geweest aan veranderingen door overstromingen overheerst een onregelmatige en kleinschalige blokverkaveling tot stand gebracht in met name de 12^e en 13^e eeuw. Daarnaast kwam er vooral op Schouwen een onregelmatige strokenverkaveling voor met ondiepe percelen, meestal optrekkend vanaf een weg. Buiten de oude kerngebieden in de ingepolderde op- en aanwassen overheerste daarentegen een strakke strokenverkaveling. Het veengebied van Noord-Vlaanderen tussen Aardenburg (157) en Saeftinghe (135) ontwikkelde zich op een heel eigen manier. Vanaf de 12^e eeuw werd hier het veen systematisch weggegraven voor de turfwinning. Het noordelijk deel van dit gebied is door overstromingen en herinpoldering sterk van karakter veranderd.¹⁹²

Duidelijke verwijzingen naar de verdeling van het land in percelen ontbreken op de Scheldekaart van 1468. Het groen dat op de kaart voorkomt betreft over het algemeen boomsingels rond bewoningskernen. Slechts op een paar plaatsen is aaneengesloten begroeiing te zien die losstaat van bebouwing. Enig patroon in de begroeiing is te herkennen in het onbebouwde land tussen *Tveer tegen Antwerpen over* (128) en Kallo (129) (afb. 25) en tussen Sancte bernaerts (4), Hoboken (7) en Antwerpen (13). De begroeiing tussen de plaatsen is vermoedelijk typologisch van aard.

De verdeling van het land in percelen is op de Scheldekaart van 1504/05 op een paar plaatsen duidelijker weergegeven dan op de kaart van 1468. Ook op de kaart van 1504/05 is de onderverdeling van het landschap het duidelijkst terug te zien in het onbebouwde landschap tussen *Tver teghen Antwerpen over gheheeten tver van Zwijndrecht* (128) en Kallo (129) en in het gebied boven Hoboken en Antwerpen en (anders dan de kaart van 1468) in de omgeving van Lillo (20). Tussen het veer van Zwijndrecht en Kallo is het land net als op de kaart van 1468 onbebouwd. Hier hier is het land duidelijk verdeeld in weiden (?) omheind met bomen en houtwallen (? Afb. 26) dan op de kaart van 1468. Aan de oever van de Schelde staat geschreven: “*Blockerdijck*” (128.1). Op het linker deel van de kaart van 1504/05 is alleen tussen Weerde(65), Kruiningen (67) en de kerk van Lodijke (74). Gezien

¹⁹¹ De benaming Scoerdijcke (69) komt ook op de kaart van 1504/05 voor maar verwijst hier naar de parochie Schore.

¹⁹² Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 97.

de omvang van de percelen (vertaald naar een topografische kaart) lijkt dit op typologische wijze te zijn voorgesteld.

2.5. Plaatsnamen en bebouwing

In hoofdstuk 1 § ... is de vergelijkende tafel van de plaatsen op beide Scheldekaarten al gegeven. Wegens de vele toponiemen die op de Scheldekaarten voorkomen (en de beperkte tijd voor het schrijven van deze scriptie) is er voor gekozen slechts een deel van de plaatsen en bebouwing nader te bekijken. Voorwaarde voor de afbakening van het gebied was dat een deel van Brabant, een deel van Zeeland en een deel van Vlaanderen aan bod moest komen. Verder werd de keuze van het te onderzoeken gebied bepaald door het onderwerp van de processen van 1468/69 en 1504/05 over de tolheffing op de Honte. Ten slotte was het wat betreft de kaart van 1504/05 van belang dat zowel het linker als rechter gedeelte van de kaart aan bod moest te komen. Dit om voor beide kaartdelen na te gaan of en in welke mate de kaart van 1468 als voorbeeld is aangehouden bij de vervaardiging van de kaart van 1504/05. Het in deze paragraaf nader bekeken gebied is op beide Scheldekaarten aangeduid op afbeelding 27 en 28. Voor de ligging van de besproken plaatsen op beide Scheldekaarten wordt verwezen naar de overzichtskaarten bij deze scriptie. Op afbeelding 29 is de ligging van de besproken plaatsen aangeduid op een topografische kaart. Een onderstreepte verwijzingen op deze afbeelding houdt in dat de plaats vandaag niet meer bestaat. De ligging van deze plaatsen is over het algemeen bij benadering (soms alleen op basis van de Scheldekaarten zelf) bepaald.

Waar mogelijk is binnen het onderzochte gebied per plaats een vergelijking gemaakt tussen de weergave ervan op de kaart van 1468 en op de kaart van 1504/05. Voor Brabant is dit gedaan voor alle plaatsen tussen Oosterweel (17) en het kasteel van Halsteren (34). Voor Holland-Zeeland is deze vergelijking gemaakt voor een deel van de bewoningskernen op het eiland Zuid-Beveland (nr. 47-72), grotendeels begrensd door beide Scheldearmen. Voor Vlaanderen is de vergelijking tussen de plaatsen gemaakt vanaf Kallo (129) tot-en-met de stad Hulst (144). Na de vergelijking is voor alle plaatsen de bestaansgeschiedenis nagegaan. Hierbij is onder andere, waar mogelijk, de bebouwing (meestal een kerk) geïdentificeerd. Daarnaast is bekeken of de weergave van de plaats in verband kan worden gebracht met het vervaardigingsdoel van de kaarten.

Wanneer een dorp is aangeduid als ‘verdronken’ wordt hiermee bedoeld dat een bewoningskern op een bepaald moment van zijn bestaan door oprukkend water in belangrijke mate veranderd is (en in veel gevallen gefossiliseerd zijn door sedimentatie).¹⁹³ De term ‘verdronken’ houdt dikwijls in dat de plaats is verlaten door (aanhoudende) wateroverlast.¹⁹⁴ De Zeeuwse ‘verdronken’ dorpen zijn vooral geconcentreerd in drie kerngebieden:

¹⁹³ J. Vervloet en E. Thoen, ‘Verdronken landschappen op de grens van Zeeland en Vlaanderen’, 37.

¹⁹⁴ J. Trachet, , *Verdronken dorpen in het zuidoosten van Zeeland. Nieuw bronnenmateriaal opent nieuwe perspectieven. E-bundel* (SOJA 2011) 21.

1. de verdrongen landen van Zuid-Beveland en Saeftinghe (Ooster- en Westerschelde);
2. Noord-Beveland en de zuidkust van Schouwen (Oosterschelde);
3. het westelijk deel van de Westerscheldemonding (Westerschelde).¹⁹⁵

Op de kaart van 1504/05 zijn deze gebieden alle drie weergegeven (in verschillende mate van volledigheid, § 2.5.4). Op de kaart van 1468 is Schouwen niet en Noord-Beveland slechts zeer schetsmatig (en in verhouding tot de andere eilanden te klein) weergegeven. Ook rond het gebied van de monding van de Honte is op de kaart van 1468 een minder volledig beeld zien dan op de kaart van 1504/05. Voor beide Scheldekaarten geldt dat het gebied dat in kaart is gebracht niet lang daarna sterk is veranderd. Voor sommige verdwenen plaatsen vormen de Scheldekaarten wellicht de enige (bewaard gebleven) visuele bron, in ieder geval de vroegste. Het verdrongen land in de provincie is heel verschillend. Sommige gebieden zijn helemaal verdwenen, bijvoorbeeld het Zuidland van Schouwen en een deel van oostelijk Zuid-Beveland. Andere gebieden bestaan voort als schorren en slikken die bij vloed (gedeeltelijk) onderlopen, zoals het Verdrongen Land van Saeftinghe (135) in de Westerschelde. Weer andere zijn herdijkt en opgenomen in nieuw polderland - zoals delen van Zuid- en Noord-Beveland.¹⁹⁶ De bewoningskernen binnen het eerstgenoemde kerngebied en een deel van Brabant komen in het vervolg deze paragraaf aan bod.

2.5.1. Brabant (nr. 17-34)

17. Oosterweel: *Oesterwele* (Enkel parochiekerk behouden)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 30)

Het dorp Oosterweel is op beide Scheldekaarten voorgesteld door een kerk met een veelhoekige toren. De weergave van de vorm van het kerkgebouw is op beide kaarten verschillend. Tussen het dorp en de Schelde staan rechts en linkst van de kerk een aantal gebouwen (mogelijk schuren). De aanlegplaats voor schepen lijkt op de kaart van 1468 lager gelegen dan het dorp. Het dorp is op de kaart van 1468 omgeven door een boomsingel. De weergave van het dorp op de kaart van 1504/05 is een redelijk getrouwe navolging van de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Het dorp Oosterweel (ook: Austrueel) was een klein dorp aan de Laersche Beek dat op beide kaarten niet is weergegeven.¹⁹⁷ De kapel van Oosterweel werd in de 13^e eeuw als parochie erkend. Rond het midden van de 15^e eeuw werd de kapel vervangen door een driebeukige kerk.¹⁹⁸

¹⁹⁵ www.verdronkenzeeland.nl, *Geschiedenis*, 10.06.2013.

¹⁹⁶ www.verdronkenzeeland.nl, *Geschiedenis*, 10.06.2013.

¹⁹⁷ Willems en De Bylandt, 'Aenteekeningen op eene oude kaart', 514.

- *Vandaag*

De kerk weergegeven op beide Scheldekaarten is de St.-Jan-de-Doperkerk. De kerk rest als enige getuigenis van het polderdorp dat in 1958 moest wijken voor de uitbreiding van de Antwerpse haven.¹⁹⁹ De vierkante toren (en niet een veelhoekig zoals weergegeven op beide Scheldekaarten) dateert uit het midden van de 15^e eeuw, het schip is in 1712 na verschillende verwoestingen vervangen.²⁰⁰ Omdat de grond rondom de toren is opgespoten is het gebouw gelegen in een zes meter diepe kuil.

18. Koestelle: *Coestelle* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 31)

Koestelle is op de Scheldekaart van 1468 voorgesteld door vijf gebouwen (waarvan de functie niet kon worden achterhaald). Hoewel op de kaart van 1504/05 zes gebouwen zijn weergegeven zijn de gelijkenissen tussen de weergave van de plaats op de kaart van 1468 duidelijk aanwezig. Op beide kaarten heeft Koestelle een aanlegsteiger. Tussen het dorp en de Schelde ligt een uitgestrekte landtong.

Geschiedenis tot 1505

In een oorkonde van hertog Godfried van 1161 wordt Koestelle (Costelle, later verbasterd naar Castel of Kastel en zelfs Kasteel) voor het eerst vermeld als gehucht van Oosterweel (17).²⁰¹ Het gehucht ontleent zijn naam aan een schuilplaats voor rundvee op hoger gelegen grond (in dit geval vermoedelijk niet kunstmatig verhoogd) in een onbedijkt schorregebied.²⁰² Rond 1280 ging de betekenis van de plaatsnaam door inpoldering verloren.²⁰³ Het ingepolderde gebied is op beide kaarten duidelijk weergegeven. Dit ingepolderde gebied is zoals beschreven op beide kaarten weergegeven.

- *Vandaag*

Onbekend is wanneer Koestelle is verdwenen.

Niet weergegeven: Wilmarsdonk (enkel parochiekerk Sint-Laurentius behouden).²⁰⁴

¹⁹⁸ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Sint-Jan-de-Doper, Oosterweel', ID: 10756.

¹⁹⁹ T. Coomans, 'Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen', *Vlaanderen* 52(2008) 270-277, aldaar 271.

²⁰⁰ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Sint-Jan-de-Doper, Oosterweel', ID: 10756.

²⁰¹ www.avbg.be, *Kroniek Antwerpen – 1200* (23.05.2013).

²⁰² H. Pottmeyer, 'Ingwaeeonsch taalgoed in en rond Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis* 20(1929)149-196, aldaar 171-172.

²⁰³ www.avbg.be, *Kroniek Antwerpen – 1200*, 23.05.2013.

²⁰⁴ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Sint-Laurentius', ID: 10761.

19. Oorderen: Oerdam (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 32)

Op de Scheldekaart van 1468 is *Oerdam* eerst vermoedelijk met zwarte letters geschreven voordat de bebouwing van het kerkdorp is getekend. Op beide Scheldekaarten heeft Oorderen een haven met twee aanlegsteigers. Rondom de kerk staat op beide kaarten bebouwing. De opzet van de weergave van Oorderen op beide kaarten laat duidelijke gelijkenissen zien maar van een exacte navolging is geen sprake.

Geschiedenis tot 1505

Het voormalige polderdorp Oorderen lag tussen Wilmarsdonk (niet weergegeven op de Scheldekaarten) en Berendrecht (23). Het dorp wordt onder de naam ‘Otheren’ voor het eerst vermeld in 1116.²⁰⁵

- Vandaag

In 1929 fuseerde het dorp met de stad Antwerpen (13).²⁰⁶ De kerk van Oorderen, de Sint-Jan-de-Doperkerk werd, net als de rest van het dorp, in 1965 afgebroken voor de uitbreiding van de haven van Antwerpen.²⁰⁷ Uit een vergelijking van een beeld van de kerk voor de sloop blijkt dat toren vierkant was in plaats van veelhoekig zoals weergegeven op de kaart van 1468. De kaart van 1504/05 is op deze plaats beschadigd zodat de vorm van de toren niet kan worden vastgesteld.

20. Lillo: Lilloe (verdwenen)

en

21. Haven van Lillo: Lilloo haven / Lillo thaven (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 33)

Het dorp Lillo is op de Scheldekaart van 1468 voorgesteld door twee kerktorens met stenen bebouwing errond. Bij het dorp staat een standerdmolen (nog slechts gedeeltelijk zichtbaar op de kaart van 1468). De nabijgelegen haven van Lillo heeft drie aanlegsteigers, waarvan één verder ten westen van het dorp gelegen. Ook is mogelijk dat deze ten westen van het dorp gelegen aanlegsteiger oorspronkelijk bij Zandvliet (24) is bedoeld. Deze plaats is net als de aanlegsteiger uit de kaart gesneden en hoger teruggeplaatst waarbij ook de oever van de rivier is veranderd. Later is Zandvliet nog eens verplaatst. Links van deze steiger aan de oever van de Schelde staat op beide kaarten een galg met veroordeelde. Bij de twee andere aanlegsteigers staan vier gebouwen. De Scheldekaart van

²⁰⁵ www.kvns.be, *Terug naar Oorderen* (22.06.2013).

²⁰⁶ www.kvns.be, *Terug naar Oorderen* (22.06.2013).

²⁰⁷ A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19^e eeuw* (Leuven 1998) 64.

1504/05 geeft een vergelijkbaar maar eenvoudiger beeld van het dorp Lillo en de haven. Tussen Lillo en Zandvliet loopt een pad langs de galg dat niet is weergegeven op de kaart van 1468 (afb. 18). Het landschap in de omgeving van Lillo is onderverdeeld in percelen (afb. 18). Gezien de omvang van de percelen (vertaald naar een topografische kaart) lijkt dit op typologische wijze te zijn voorgesteld.

Geschiedenis tot 1505

Tegen het einde van de 14^e eeuw werd de inning van de geleiden op de Schelde tot drie gereduceerd, namelijk de geleiden van Lillo, Zandvliet (24) en Borgvliet (29). De geleiden van Lillo en Zandvliet werd in ontvangst genomen bij Sloecaters (52).²⁰⁸ De naam van het dorp (zeker tot 1210 nog 'Linlo') is mogelijk afgeleid van het Germaanse woorden 'Lindo', dat lindeboom betekend, en Lauha dat 'bosje op hoge zandgrond' betekent.²⁰⁹

- Vandaag

Het dorp Lillo overstroomde tijdens de stormvloed van 1530 en leed vermoedelijk ook in 1532 en 1570 stormvloedschade.²¹⁰ In 1585 liet hertog Alexander Farnèse de dijken rond Lillo, Zandvliet (24) en Berendrecht (23) om militair-strategische redenen dijken doorbreken.²¹¹ Het dorp bleef bestaan totdat in 1953 alle huizen in het dorp werd onteigend voor de havenuitbreiding. Enkel Lillo-Fort (1579-1580) bleef bestaan.²¹²

22. Jaques veer / Jaquens veer (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 34)

Jaques veer is op de Scheldekaart van 1468 na de wijziging van de oever van de Schelde naar boven verplaatst. Op de kaart van 1468 is één gebouw weergegeven, op de kaart van 1504/05 twee. De aanlegsteiger weergegeven op de kaart van 1504/05 komt niet voor op de Scheldekaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Over de geschiedenis van deze veerdienst is geen informatie gevonden.

²⁰⁸ Bindoff, *The Scheldt question*, 27.

²⁰⁹ www.antwerpen.be, *Berendrecht-Zandvliet-Lillo, Geschiedenis en beziendwaardigheden, Geschiedenis van Lillo* (13.05.2013).

²¹⁰ M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. V. II: de periode 1400-1600* (Assen 1971-1977), 439,

²¹¹ Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: aarde, lucht en water*, 7.

²¹² O. Vandeputte e.a., *Gids voor Vlaanderen. Touristische en culturele gids voor alle steden en dorpen in Vlaanderen* (Tielt 2007) 101; www.antwerpen.be, 'Berendrecht-Zandvliet-Lillo, Geschiedenis en beziendwaardigheden, Geschiedenis van Lillo' (13.05.2013).

23. Berendrecht: Zonder naam / Berendrecht

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 35)

De parochie Berendrecht is op de Scheldekaart van 1468 weergegeven maar heeft geen naam. De kerk met dwarsbeuk en vierhoekige toren is omgeven door een boomsingel. Het dorp is op de kaart van 1468 mogelijk later bijgetekend. Op de Scheldekaart van 1504/05 (waar bij het dorp wel de naam is geschreven) staat er deels voor de toren een (bak)stenen gebouw. In tegenstelling tot de kaart van 1468 staat de toren links van het schip. Rond het dorp staan enkele kleine bomen. Tussen Berendrecht en Zandvliet (24) loopt een pad (afb. 18) dat doorloopt tot Lillo (20) (afb. 18).

Geschiedenis tot 1505

Berendrecht werd in 1184 een parochie. In 1212 werd de voormalige heerlijkheid in leen gegeven aan. In de 13^e en 14^e eeuw werd het typische boerendorp meermaals verwoest door stormvloeden waarbij het dorp grotendeels verdween.²¹³ Het woord ‘-drecht’ in plaatsnamen verwijst naar een waterloop van geringe lengte die in een groter water uitmondt ofwel twee grotere wateren met elkaar verbindt.²¹⁴

- Vandaag

Sinds 1983 maakt het dorp Berendrecht deel uit van het district Berendrecht-Zandvliet-Lillo. De Sint-Jan Baptistkerk, weergegeven op beide Scheldekaarten, werd gebouwd in 1400. In 1940 is de kerk verwoest door Belgische soldaten. Al in 1943 werd kerk heropgebouwd.²¹⁵ Berendrecht had in 2011 ruim 6000 inwoners.²¹⁶

24. Zandvliet: Santvliet

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 36)

Onder de weergave van Santvliet op de kaart van 1468 staat de opmerking “*Santvliet behoert hier te staen*”. Een streep wijst de juiste plaats aan, vanwaar het plaatsje nog verder noordwaarts is geplaatst. Dit is een duidelijke verwijzing naar de wens een zo juist mogelijk beeld te geven. Het plek van Zandvliet na de eerste wijziging is nagevolgd op de kaart van 1504/05. Rechts van het dorp staat op beide kaarten een standerdmolen. Tussen Zandvliet en Berendrecht (23) loopt een vaag weergegeven pad (afb. 18) dat doorloopt tot Lillo (20).

²¹³ Vandeputte e.a., *Gids voor Vlaanderen*, 93; De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, ‘Zandvliet’, ID: 20652.

²¹⁴ Pottmeyer, ‘Ingwaeeonsch taalgoed in en rond Antwerpen’, 179.

²¹⁵ www.antwerpen.be, *Berendrecht-Zandvliet-Lillo, Geschiedenis en bezienswaardigheden, Kerk van Berendrecht* (13.05.2013)

²¹⁶ www.gva.be, ‘Evolutie aantal bewoners in polderdorpen’ (29.01.2011)

Geschiedenis tot 1505

Zandvliet (betekent 'bevaarbare vliet door het zand'. Zandvliet wordt voor het eerst vermeld in 1119. De eerste bewoners vestigden zich hier op de hoger gelegen gronden.²¹⁷ Aan het einde van de 14^e eeuw werd het aantal plaatsen waar de geleide op de Schelde werd geïnd samengevoegd en gereduceerd tot drie, namelijk tot de geleide van Zandvliet, Lillo (20) en Borgvliet (29). De kerk van Zandvliet werd verwoest tijdens de oorlogen tegen Spanje. De kerk werd in 1648 wederopgebouwd door de abt van Sint-Michiels van Antwerpen.²¹⁸

- Vandaag

Zandvliet overstroomde in 1530 en 1532. In 1552 en 1570 verkeerde het dorp opnieuw in een bedreigde situatie.²¹⁹ Het dorp is ondanks een militaire inundatie in 1585 en latere overstromingen blijven bestaan.²²⁰ Sinds 1983 maakt het dorp Zandvliet deel uit van het district Berendrecht-Zandvliet-Lillo. In 2007 had Zandvliet 3746 inwoners.²²¹

25. 'Oud'-Ossendrecht (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 37)

De weergave van de kerk van Ossendrecht is op de Scheldekaart van 1468 uitgesneden en naar boven (verder van de oever van de Schelde) verplaatst. Bij het dorp is tweemaal *Ossendrecht* geschreven. De kerk heeft een veelhoekige toren voorstaande toren. Rechts van de kerk staat een klein stenen gebouw. Het geheel is omgeven door een boomsingel. De weergave van Ossendrecht op de Scheldekaart van 1504/05 is vergelijkbaar maar niet identiek. In plaats van rechts van de toren staat op deze kaart een gebouw links van de kerk. Rond het dorp staan enkele bomen. De plaats van Ossendrecht is op de kaart vergelijkbaar met de oorspronkelijke plaats (voor de verplaatsing) van Ossendrecht op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

"Oud"-Ossendrecht is een mogelijk vroegmiddeleeuwse nederzetting aan de voet van de Hoge Rand ten westen van de kerk van Ossendrecht. De woningen van de nederzetting lagen aan een centraal dorpsplein (dat niet weergegeven). Vlakbij Oud-Ossendrecht lag het (in 1552 verdrongen) Ossendrecht-kasteel dat niet op de Scheldekaarten is weergegeven. De naam van het dorp is

²¹⁷ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Zandvliet', ID: 20652.

²¹⁸ www.antwerpen.be, *Zandvliet, vergeten vestingstad* (13.05.2013).

²¹⁹ Gottsschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V. II*, 439, 483, 638.

²²⁰ Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: aarde, lucht en water*, 7.

²²¹ Vandeputte e.a., *Gids voor Vlaanderen*, 105.

vermoedelijk een samenstelling van een dieren naam (os), waarmee de naam verwijst naar middeleeuws veetransport op de Schelde.²²²

- **Vandaag**

Het dorp Ossendrecht verdronk in 1552 waarna het oude dorp is verdwenen.²²³ Daarvoor had het dorp al geleden onder de stormvloed van 1530 en 1532.²²⁴ In 1714 ontstond een nieuwe nederzetting.²²⁵

26. Woensdrecht: Voensdrecht / Woensdrecht

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 38)

Op beide Scheldekaarten is Woensdrecht voorgesteld door een kerk, met rechts een molen en linkst een gebouw (schuur?)gebouw en een molen. Door de boomsingel rond het dorp op de kaart van 1468 is niet te zien of het gebouw links van de kerk net als op de kaart van vakwerk heeft. Aan de oever van de Schelde onder Woensdrecht ligt een haven met twee steigers en bebouwing. De bebouwing is op beide kaarten verschillend ingekleurd en de boomsingel rond Woensdrecht op de kaart van 1468 ontbreekt op de kaart van 1504/05. Ondanks de verschillen, komt de opzet van de weergave van de bebouwing op beide kaarten overeen.

Geschiedenis tot 1505

De oudste vermelding van Woensdrecht dateert van 29 april 1249. Het dorp is gelegen op een uitloper van de Hoge Rand.²²⁶ De Hoge Rand steekt tot bijna twintig meter boven de kustvlakte uit en is ontstaan door uitsnijding van de Schelde.²²⁷ Op de kaart van 1468 lijkt de Hoge Rand deels weergegeven (oplopend naar Bergen op Zoom, 32) terwijl dit op de kaart van 1504/05 minder duidelijk aanwezig is of ontbreekt. De kerk van Woensdrecht lag ten noorden van het dorp op een heuvel.²²⁸ Zoals duidelijk weergegeven op de Scheldekaart van 1468 was de toren van de kerk

²²² S.J. Kluiving, N. Brand en G.J. Borger, *De West-Brabantse delta: een verdrongen landschap vormgeven* (Amsterdam 2006) 20, 167.

²²³ Kluiving, *De West-Brabantse delta*, 167.

²²⁴ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V.II*, 439, 483.

²²⁵ Kluiving, *De West-Brabantse delta*, 20.

²²⁶ www.woensdrecht.nl, *Over de gemeente > geschiedenis > Woensdrecht* (27.03.2013).

²²⁷ Kluiving, 'Plan van aanpak behoud geologisch monument Groeve Boudewijn en ontwikkeling educatief centrum', *Geo-Logical* 43(2009), 8-9.

²²⁸ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden XII* (Gorinchem 1839-51) 535.

tamelijk zwaar.²²⁹ Ter hoogte van Woensdrecht lag het niet op de kaarten weergegeven Woensdrecht-kasteel dat net als het dorp door toedoen van stormvloeden verdween.²³⁰

- **Vandaag**

Na de stormvloed van 1532 en 1552 verkeerde Woensdrecht in een bedreigde situatie. Bovendien verminderde de diepte van de vaargeul tussen Agger (49) en Woensdrecht wat nadelig was voor de scheepvaart. Een goede specie voor stevige dijken ontbrak. Door de stormvloed van 1570 kwam Woensdrecht onder water te staan.²³¹ Verwoestingen tijdens de Tachtigjarige oorlog, waarbij onder andere de kerk werd afgebrand (1583?), zorgden ervoor dat Woensdrecht geheel ontvolkt raakte. Ongeveer tien jaar later keerden bewoners terug naar het dorp.²³² In 2011 had het dorp Woensdrecht ruim 1500 inwoners.²³³

27. Roversberge / Roversberch (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 39)

Roversberge en de nabijgelegen bebouwing, omgeven door een paar bomen en een haven, zijn op de Scheldekaart van 1468 vermoedelijk later bijgetekend. Op de kaart van 1504/05 is enkel de haven met twee steigers en bebouwing weergegeven.

Geschiedenis tot 1505

In een ordonnantie van 19 november 1519 tol van Iersekeroord en op de fraude bij de heffing daarvan, wordt de “*gelede van Rooversberch*” genoemd.²³⁴ Dit is mogelijk een restant van de middeleeuwse geleide die op de Schelde werd geheven.²³⁵

- **Vandaag**

Net als de nabijgelegen plaatsen Borgvliet (29), Holdernisse (28) en Woensdrecht (26) kreeg vermoedelijk ook Roversberge te maken met de stormvloeden van 1530, 1532, 1552 en 1570.

²²⁹ J.B. Krüger, *Potamo-chorographie : of naauwkeurige navorschingen over de Schelde, en eenige merkwaardigheden, die omtrent en door deze rivier veroorzaakt, hebben plaats gehad ; met een beknopt historisch verhaal van Zeeland, van het verdronken Zuid-Bevelandmitsgaders van alle plaatsen der Zeeuwsche eilanden, benevens eene mededeeling van de abdijen, kloosters, kerken, enz. die daar in vorigen tijd bestaan hebben* (Bergen op Zoom 1854) 48-52.

²³⁰ Kluiving, *De West-Brabantse delta*, 20.

²³¹ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 440, 483, 551, 638.

²³² www.woensdrecht.nl, *Over de gemeente > geschiedenis > Woensdrecht* (27.03.2013).

²³³ Ibidem.

²³⁴ W.S. Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572* (Den Haag 1939) 106.

²³⁵ Bindoff, *The Scheldt question*, 70.

Roversberg, later Slotberg genoemd vanwege het slot dat zich hier bevond, verdween definitief in de eerste helft van de negentiende eeuw toen de laatste resten door van de berg werden afgegraven.²³⁶

28: Hildernisse (*Hildernisse* / *Holdernisse*) (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 40)

Onder verschillende schrijfwijzen komt de parochie en afzonderlijke heerlijkheid Hildernisse voor op de Scheldekaarten. Het dorp is op beide kaarten voorgesteld als een kerk en enkele (stenen?) huizen. Op de kaart van 1468 is het dorp later bijgetekend en is met een paar schuren errond uitgebreider weergegeven dan op de kaart van 1504/05. De weergave van Hildernisse op de kaart van 1504/05 laat enige gelijkenissen zien met de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Hildernisse was zowel de naam van een verdrongen oord in West-Brabant dat bestond tussen 1095 en 1570 als de naam van de omliggende polder.²³⁷ Aan het begin van de 16^e eeuw was het een van de belangrijkste dorpen in het Markiezaat van Bergen op Zoom.²³⁸ Tussen Hildernisse en Woensdrecht (26) lag het zusterklooster van Emmaüs, dat niet op de Scheldekaarten is weergegeven.²³⁹ Volgens het Aardrijkskundig woordenboek van van der Aa is het dorp aan het einde van de 15^e eeuw door een overstroming geheel verdrongen zodat er een grote modderige streek langs de Schelde overbleef en de polder vrijwel geheel verdween.²⁴⁰ Onduidelijk is welke stormvloed dit zou zijn geweest en er is op beide Scheldekaarten geen bewijs van terug te vinden.

De naam Hildernisse is waarschijnlijk samengesteld uit de elementen *Hilder-* en *-nisse*. *Nisse* duidt op een in het water uitstekend stuk land, *hil* op de naam voor een buitendijkse opslibbing.²⁴¹

- Vandaag

Het westelijk deel van Brabant werd getroffen door de stormvloeden van 1530, 1532, 1552 en 1570. Bij de stormvloed van 1530 was een stormgat in de dijk bij Hildernisse ontstaan dat open bleef liggen, waardoor het uiteindelijk niet meer mogelijk was de geul af te dammen. De stormvloed van 1552 veroorzaakte opnieuw dijkbreuken bij Hildernisse. Goede specie voor stevige dijken ontbrak. Bij de stormvloed van 1570 kwam Hildernisse onder water te staan.²⁴²

²³⁶ Krüger, *Potamo-chorographie*, 49.

²³⁷ Kluiving, *De West-Brabantse delta*, 57, 67.

²³⁸ Ibidem, 57.

²³⁹ W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad Stad en Land van Bergen op Zoom 1477-1583* (Hilversum 2000) 396.

²⁴⁰ van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek V*, 582.

²⁴¹ Kluiving, *De West-Brabantse delta*, 71.

²⁴² Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 440, 551, 636-638.

29. Borgvliet: *Borchvliet* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 41)

Onder de naam *borchvliet* is op beide Scheldekaarten het kasteel van Borgvliet weergegeven. Het dorp Borgvliet staat niet op de Scheldekaarten, wel de kapel van Borgvliet, de Sint Gertrudiskapel (30). De weergave van het kasteel met boomsingel lijkt sterk op de weergave op de kaart van 1504/05. De bebouwing is op beide kaarten verschillend ingekleurd.

Geschiedenis tot 1505

Borgvliet behoort samen met Bergen op Zoom (32) tot de oudste nederzetting van West-Brabant en is vermoedelijk nog voor 1200 ontstaan.²⁴³ Het dorp Borgvliet bevond zich net als de kapel van Borgvliet op een uitloper van de Hoge Rand, het kasteel van Borgvliet lag in het lagergelegen polderpolderland. Hierdoor was het kasteel buitendijks en vlakbij een veen(ontginning)gebied gelegen, waarnaar de naam ‘oostmoer’ van de voormalige polder verwijst. Archeologisch bewijs dateert de bouw van het kasteel in de 13^e eeuw, kort nadat de oostmoer bedijkt en in cultuur werd gebracht.²⁴⁴ Binnen de literatuur bestaat er enige voorkeur het kasteel te reconstrueren als een forse versterkte woontoren met enkele bijgebouwen met een oppervlakte van minimaal 20 bij 30 meter, omgeven door een grachtenstelsel. Het kasteel stond vermoedelijk op een anderhalf tot twee meter hoog talud dat niet is weergegeven op de kaart van 1504/05 en op de kaart van 1468 mogelijk door de boomsingel om het kasteel niet zichtbaar is.²⁴⁵

Aan het einde van de 14^e eeuw werd het aantal plaatsen waar de geleide op de Schelde werd geïnd samengevoegd en gereduceerd tot drie, namelijk tot de geleide van Borgvliet, Lillo (20) en Zandvliet (24). De geleide van Borgvliet werd ontvangen in Betkensveer, waarnaar mogelijk “Tveer” (58) tegenover Vijfhuizen (31) verwijst.²⁴⁶

- Vandaag

Borgvliet werd door stormvloeden getroffen in 1530, 1532, 1552 en 1570.²⁴⁷ In 1810 werd het dorp Borgvliet samengevoegd met Bergen op Zoom (32).²⁴⁸ Het kasteel van Borgvliet is in 1581 afgebrand om te voorkomen dat Spaanse soldaten zich er - ten nadelen van de stad Bergen op Zoom - zouden vestigen.²⁴⁹ In januari 1993 voerde de Stichting *In den Scherminckel* onderzoek naar de archeologische resten van het kasteel. Wegens financiële redenen en de tijdsdruk was het niet

²⁴³ www.bndestem.nl, ‘Van Bergse Bodem - Borgvliet 200 jaar dorp-af’ (17.05.2013).

²⁴⁴ M. Vermunt, ‘Het kasteel van Borgvliet: Het ‘slikpaleis’ onder de Plaat’, *De Waterschans* 24 (1994) 42-44.

²⁴⁵ Vermunt, ‘Het kasteel van Borgvliet’, 43.

²⁴⁶ S.T. Bindoff, *The Scheldt question*, 27, 43-44.

²⁴⁷ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 440, 483, 545, 551, 637, 638.

²⁴⁸ www.bndestem.nl, ‘Van Bergse Bodem - Borgvliet 200 jaar dorp-af’ (17.05.2013).

²⁴⁹ van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek II*, 839-840.

mogelijk de fundamenten van het kasteel op te graven.²⁵⁰ Door de tot stand gekomen nieuwbouw op de voormalige plaats van het kasteel is verder onderzoek niet meer mogelijk.

30. Sint Gertrudiskapel: *Sainte Gertruyden* / *Sinte Gertruden* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 42)

Op beide Scheldekaarten is de Sint Gertrudiskapel van het nabijgelegen dorp Borgvliet (29) weergegeven. De kapel is op de kaart van 1468 na de eerste vervaardiging bijgetekend. In 1504/05 is de kapel gelegen achter een verhoging in het landschap en aan of in water, waaraan ook het kasteel van Borgvliet grenst. De weergave van de Sint Gertrudiskapel en omgeving op de twee kaarten verschilt van elkaar, hoewel de algemene opzet van de kapel gelijkenissen laat zien.

Geschiedenis tot 1505

In de middeleeuwen was Sint Gertrudis van Nijvel patrones van de stad Bergen op Zoom (32) en van de kapel van het dorp (Oud-)Borgvliet, gelegen op het gebied van de parochie Bergen op Zoom. De kapel van Borgvliet is vermoedelijk aan het begin van de 15^e eeuw gebouwd op de Hoge Rand. Het land bij de kapel heette in 1472 Sente Gertrudenakker en werd gebruikt als bouwland. In het nabijgelegen poldergebied, aan de voet van de Hoge Rand, lag een zoetwaterbron die niet is weergegeven op de Scheldekaarten. Uit bronnen is het “*drinken van Sinte Gherden minne*” bekend, dat onder andere werd gedaan voordat een lange reis werd ondernomen.²⁵¹

Volgens het Aardrijkskundig woordenboek van 1840 was ‘alles’ al rond het einde van de 15^e eeuw onder water geraakt.²⁵² Welke overstroming dit geweest kan zijn is niet bekend. Op beide Scheldekaarten ontbreekt een verwijzing naar deze overstroming.

- Vandaag

Na het beleg van Bergen op Zoom in 1622 is de kapel waarvan toen nog een ruïne restte, verder gesloopt.²⁵³

31. Vijfhuizen: *Vijfhouysen* / *Te vijf huysen* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 42)

Zoals de naam van het gehucht Vijfhuizen zegt, zijn op beide Scheldekaarten vijf huizen weergegeven, gelegen aan een haven. De weergave van Vijfhuizen op de kaart van 1468 is

²⁵⁰ Vermunt, ‘Het kasteel van Borgvliet’, 45.

²⁵¹ W.A. van Ham, ‘Tradities herleven; vraagstukken blijven: bij de inwijding van de nieuwe Sint Gertrudiskapel’, *De Waterschans* 4 (1889) 49-58.

²⁵² van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek*, II 839-840.

²⁵³ W.A. van Ham, ‘Tradities herleven’, 52.

vermoedelijk origineel. De weergave van Vijfhuizen laat duidelijke gelijkenissen zien, het kleurgebruik is verschillend.

Geschiedenis tot 1505

Zonder toelichting plaatst C. Dekker Vijfhuizen, een gehucht zonder kapel, tussen Steelvliet (53) en Kreke (56).²⁵⁴ Dit in tegenstelling tot beide Scheldekaarten die het havenplaatsje in Brabant nabij de Sint Gertrudiskapel situeren. Mogelijk is Vijfhuizen een overzetveer tussen Brabant en de noordelijke oever van Zuid-Beveland. Door onduidelijkheid is dit niet opgenomen op afbeelding 22.

- Vandaag

Hoewel schriftelijke bronnen ontbreken, werd Vijfhuizen (net als het nabijgelegen Borgvliet (29)) vermoedelijk door de stormvloed van 1530, 1532, 1552 en 1570 getroffen, waarna het deel is gaan uitmaken van het Verdrongen land van het Markiezaat van Bergen op Zoom.

32. Bergen op Zoom: Berghen op Soom / Berghen

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 42)

Op beide Scheldekaarten is Bergen op Zoom ommuurd. De stad is op de kaart van 1468 omgeven door bomen. Binnen de muren zijn op beide kaarten twee torens te zien met bebouwing errond, de kaart van 1468 is op de plaats van de rechter (kleinere) toren beschadigd. De vorm van de weergave van de torens is op beide kaarten sterk verschillend. De linker toren heeft op de kaart hoektorentjes die op de vrijwel spitsloze, vorse toren op de kaart van 1468 ontbreken. Op de kaart van 1468 is een stadspoort (afb. 42 (1)) weergegeven nabij de haven. De poort is op de kaart van 1504/05 primitiever weergegeven. Buiten de stadsmuren staat rechts van de stad (op de kaart van 1468 mogelijk gelegen op de Hoge Rand) een molen. Links van de stad ligt de haven van Bergen op Zoom, bestaande uit twee grote aanlegsteigers, met enkel gebouwen eromheen. Op de rechter aanlegsteiger staat op de kaart van 1468 een klein gebouw. Op dezelfde plaats staat op de kaart van 1504/05 een lichtbaak met bank.²⁵⁵

Geschiedenis tot 1505

De stad Bergen op Zoom is ontstaan op een zandrug, de 'Zoom', in een veenachtig gebied tussen de Schelde en de westrand van de Hoge Rand. In de eerste helft van de 13^e eeuw ontving Bergen op Zoom stadsrechten van de heer van Breda. De oudst bekende ommuring van de stad werd omstreeks

²⁵⁴ C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971) kaart Zuid-Beveland voor 1530 (bijlage).

²⁵⁵ Denucé, *De loop van de Schelde*, 11.

1330/35 gebouwd.²⁵⁶ Waarschijnlijk werd de plaats Bergen genoemd vanwege het heuvelachtige karakter van de ondergrond. Een bochtige kreek liep van de Schelde oostwaarts Bergen op Zoom binnen en vormde een natuurlijke haven.²⁵⁷ Dit is, onder andere door de beschadiging van de kaart van 1468 op deze plaats, duidelijker zichtbaar op de kaart van 1504/05. De grote kerktoren links is vermoedelijk de Sint-Gertrudiskerk (zie verder). In 1504 werd begonnen met de bouw van een nog grotere kerk.²⁵⁸ Dit is mogelijk op de kaart van 1504/05 de kerk rechts van de Sint-Gertrudiskerk. Onbekend is van welke kerk de toren is die op de kaart van 1468 vlak naast de Sint-Gertrudiskerk staat. De bloeitijd van Bergen op Zoom lag tussen 1470 en 1530. In die tijd raakten de terreinen tussen de hoofdassen verder bebouwd.²⁵⁹

- **Vandaag**

Op de weergave van Bergen op Zoom op de kaart van 1468 zijn vermoedelijk twee gebouwen geïdentificeerd. Dit zijn de Lievevrouwepoort (afb. 42.1: het oudste monument van de stad (1330-1350) en de enige van de vijf poorten van de middeleeuwse stadsommuring die bewaard is gebleven) en de vierhoekige kerktoren van de Sint-Geertruidskerk (de “Peperbus”, afb. 42.2). Op de Scheldekaart van 1504/05 is de stadspoort minder herkenbaar weergegeven. Het oudste gedeelte van de Sint-Gertrudiskerk is de met Gobertangersteen beklede torenromp, rond 1350 gebouwd (Brabantse gotiek). Bij de herbouw van 1752, na het zware bombardement van 1747, bleef het oude grondplan vrijwel ongewijzigd: een driebeukig schip met zijkapellen, transept, koor met omgang en zijkapellen langs de rechte zijden, te weerszijden van de sluiting de zijbeuken van een tweede transept, aan de westkant een ingebouwde toren.²⁶⁰

Bergen op Zoom heeft vandaag ruim 65.500 inwoners.²⁶¹

33. Halsteren: *Halteren kercke* / *Haelteren kercke*

en

34. Kasteel van Halsteren: *Halteren Casteel* / *t Casteel van Haelteren* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 43)

De kerk en het kasteel van Halsteren zijn op beide Scheldekaarten gelegen aan de (verzande) oever van de Schelde. De opbouw van de weergave van de kerk en het kasteel op beide kaarten laat

²⁵⁶ C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant* (Zeist 1997) 70, Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

²⁵⁷ W.A. van Ham, *Macht en gezag*, 25.

²⁵⁸ Ibidem, 27-28.

²⁵⁹ Kolman e.a., *Monumenten in Nederland*, 70.

²⁶⁰ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, ‘St.-Geertruidskerk’, ID: 9116.

²⁶¹ www.rewin.nl, *Statistieken gemeente Bergen op Zoom* (22.06.2013).

gelijkenissen zien, alleen een torentje links van het kasteel op de kaart van 1468 is niet weergegeven op de kaart van 1504/05. Op de kaart van 1468 is de weergave van het kasteel beschadigd.

Geschiedenis tot 1505

Het dorp Halsteren wordt voor het eerst vermeld rond het midden van de 13^e eeuw..²⁶² De vorm van de kerk lijkt op de kaart van 1468 enigszins herkenbaar weergegeven, op de kaart van 1504/05 is de weergave vermoedelijk typologisch. De oudste vermelding van het kasteel van Halsteren dateert van 1378. Bij het kasteel stond een kapel.²⁶³ Dit is vermoedelijk het gebouw met het torentje links van het kasteel zoals weergegeven op de kaart van 1468. De plaatsnaam Halsteren of Halteren is waarschijnlijk een samenstelling van *hal* (*halha*) ‘uitloper van het hoogland’ en *stert* ‘staart’, verwijzend naar de gerekte vorm van het land.²⁶⁴

- Vandaag

De kerk die op beide kaarten is weergegeven is de Sint-Martinuskerk met een 14^e eeuwse toren.²⁶⁵ In de 15^e eeuw werd de kerk vergroot tot zijn huidige vorm. Het noord- en zuidtransept van de kerk zijn gebouwd tussen 1495 en 1500. Nadat de belegering van Bergen op Zoom (32) in 1588 op een mislukking was uitgedraaid staken de troepen van de hertog van Parma het kasteel van Halsteren in brand. Het kasteel bleef daarna als ruïne liggen. De laatste verwijzing naar de ruïne van het kasteel komt voor op een 18^e eeuwse polderkaart. Nadien is verschilden keren archeologisch onderzoek gedaan naar de resten van de fundamenteën van het kasteel.²⁶⁶ De kerk op beide kaarten is de Halsteren werd in 1682 door een stormvloed geteisterd. In de 17^e en 18^e eeuw raakte de kerk beschadigd door oorlogshandelingen.²⁶⁷ Vandaag rest van het 15^e eeuwse exterieur alleen de onderbouw van de vierhoekige toren (afb. 43.1). Vandaag heeft Halsteren ongeveer 10.000 inwoners.²⁶⁸

²⁶² www.halsteren-nieuwvossemeer.protestantsekerk.net, *Sint Martinuskerk Halsteren*, (31.07.2013).

²⁶³ T.J. Hoekstra, *Kasteel van Halsteren. Verslag van het onderzoek naar de geschiedenis van het Kasteel van Halsteren*, 1-10.

²⁶⁴ Berkel en Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen*, 169.

²⁶⁵ www.rijksmonumenten.nl, ‘Gotische kerk in Halsteren’, ID: 19987.

²⁶⁶ Hoekstra, *Kasteel van Halsteren*, 1-10.

²⁶⁷ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V.II*, 341; www.sint-christoffel.nl, *Geschiedenis Halsteren* (31.07.2013).

²⁶⁸ www.kvk.nl, ‘Bergen op Zoom, Demografische cijfers gemeente Bergen op Zoom’, 22.05.2013.

47. T veer (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 44)

De meest oostelijk bebouwing op Zuid-Beveland is op beide Scheldekaarten Tveer. Op de kaart van 1468 staat op twee plaatsen *T veer* geschreven. Door de verkleining van de oostelijke punt van het eiland is de bovenste aanduiding nu in het water gelegen. Links van het onderste (mogelijk nieuwe) opschrift zijn vier kleine gebouwen weergegeven. De nieuwe situatie is overgenomen op de kaart van 1504/05 waarbij het tweede veer is verdwenen.

- Vandaag

Waarschijnlijk is Tveer net als nabijgelegen dorpen in Zuid-Beveland getroffen door de stormvloeden van 1530, 1532 en 1552 waarna het is verdwenen.

48. ‘Oud’-Bath: T bat (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 45)

Op beide Scheldekaarten is Bath gelegen aan Boom Kreeke. Op de kaart van 1468 is rond de kerk (met kleine spits) wat bebouwing weergegeven, deze ontbreekt op de kaart van 1504/05. De weergave van Bath in 1504/05 lijkt een vereenvoudigde vorm van de voorstelling van het dorp op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

De parochie Bath is gesticht voor 1442. De parochie omvatte de Polder van den Bade, de Verlorenkostpolder, de Zwaanhilpolder en een gedeelte van de Klaas Kervinkpolder.²⁶⁹

- Vandaag

Na de stormvloeden van 1530 en 1532 werden Bath, Agger (49) en Hinkelenoord (50) herdijkt tot een (voor stormvloeden gevoelig) eiland. Tijdens de stormvloeden van 1530 en 1532 was het dorp zelf nagenoeg droog gebleven.²⁷⁰ Het dorp werd in 1552 en 1570 zwaarder getroffen door stormvloeden waarna het dorp verdween.²⁷¹ De toren van Bath bleef tot na de stormvloed van 1570 bestaan.²⁷² In 1773 is een gedeelte van de voormalige parochie opnieuw ingedijkt.²⁷³

²⁶⁹ Dekker, *Zuid-Beveland*, 294, 357.

²⁷⁰ C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de 16^e eeuw* (Hilversum 2010), 45, 74.

²⁷¹ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 205-206.

49. Agger: *Den Aggere* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 46)

Agger is op beide Scheldekaarten op drie verschillende plaatsen aangeduid, waarvan tweemaal op de Schelde en één keer bij het kerkdorp Agger. Op de kaart van 1468 is het dorp verplaatst door de afbeelding uit te snijden en iets ten zuidwesten van de voormalige ligging te plaatsen. De weergave van het dorp in 1504/05 vertoont weinig gelijkenissen met de weergave op de kaart van 1468. Op de kaart van 1468 is de kerktoeren vierkant terwijl deze op de kaart van 1504/05 (net als de kooromgang) rond is.

Geschiedenis tot 1505

Ten zuiden van Woensdrecht (26) zou het verdronken dorpje Agger hebben gelegen. Agger is een zogenaamd ‘wandeland dorp’, dat tussen de 12^e en de 16^e eeuw op verschillende plaatsen heeft bestaan in de buurt van de splitsing van de Schelde in de Honte en (Ooster) Schelde.²⁷⁴ De parochie Agger, weergegeven op beide Scheldekaarten, werd gesticht in de derde kwart van de 15^e eeuw in een nieuwe bedijkingspolder die werd gevormd door de Gentsepolder, de Korenpolder, de Grote Aggerpolder en de Kleine Aggerpolder. Daarvoor was Agger de naam van een groot schorrengebied tussen Rilland en de Brabantse Scheldeoever.²⁷⁵

- Vandaag

Na de stormvloed van 1530 en 1532 werden Agger, Bath (48) en Hinkelenoord (50) in 1533 herdijkt tot een eiland van 3000 hectare. Bij de stormvloed van 1552 ging het eiland met het dorp verloren.²⁷⁶

50. Hinkelenoord: *Inckel noort* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 47)

Hinkelenoord is op beide Scheldekaarten weergegeven door een kerk. De ligging van dorp is op de kaart van 1468 gecorrigeerd, door deze iets naar het zuidwesten op te schuiven en over een andere correctie op de kaart te plaatsen. Rechts van de voormalige plaats van het dorp (deze is opgevuld) zijn de letters *-ort* te lezen. Opmerkelijk is dat de rest van de plaatsnaam *Inckel no-* niet terug te vinden is op de verplaatste weergave van het dorp, maar op een strookje papier onder de opvulling van de

²⁷² Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 201.

²⁷³ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek II*, 176.

²⁷⁴ Kluiving, Brand en Borger, *De West-Brabantse delta*, 19.

²⁷⁵ Dekker, *Zuid-Beveland*, 294.

²⁷⁶ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 205-206, 287.

voormalige ligging van het dorp. Dit doet vermoeden dat Hinkelenoord na de verplaatsing opnieuw is getekend.

Geschiedenis tot 1505

De vroegste vermelding van het dorp Hinkelenoord, gelegen ten zuiden van de monding van de Hinkele (niet afgebeeld), dateert van 1248. De Hinkelenoordse kerk was vermoedelijk de moederkerk van die van Agger (49). Onder de parochie Hinkelenoord hoorden de Sint-Pieterspolder, Coyenspolder, Jan-Arents-polder en de Oude- en Nieuwe-Gentsche-polder.²⁷⁷ Bij een dijkbreuk in 1477 kwam Hinkelenoord onder water te staan waarna de dijken zijn hersteld.²⁷⁸ Het dorp werd (nadien?) beschermd door eigen dijken.²⁷⁹ Mogelijk houdt de verplaatsing van het dorp op de kaart van 1468 verband met de overstroming in 1477.

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 en 1532 kwam Hinkelenoord opnieuw onder water te staan²⁸⁰ Na de stormvloed van 1530 en 1532 werden Hinkelenoord, Agger (49) en Bath (48) herdijkt tot een eiland van 3000 hectare. Bij de stormvloed van 1552 ging dit en het dorp verloren.²⁸¹

51. *Dit so ... te westen.. / zonder naam* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 48)

Op de Scheldekaart van 1468 is de naam van een gehucht, gelegen aan de Schelde, doorgehaald en onleesbaar. Ook de tekst daaronder is slechts deels leesbaar. De bebouwing is later bijgetekend en voor een deel weergegeven op een aanpassing op de kaart (uitsnijding). Omdat een plaatsnaam of tekst ontbreekt op de Scheldekaart van 1504/05, is aannemelijk dat dit ook bij het vervaardigen van de kaart van 1504/05 niet duidelijk is geweest. Ondanks verschillen in weergave lijkt de weergegeven bebouwing in 1504/05 te zijn gebaseerd op de kaart van 1468.

- Vandaag

In 1530 en 1532 liep de gehele Oostwatering van Zuid Beveland (ten oosten van Ierseke (78)) onder water.²⁸² Waarschijnlijk is hierbij ook deze bebouwing, nabij de Scheldeoever gelegen, overstroomd.

²⁷⁷ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek V*, 616.

²⁷⁸ Dekker, *Zuid-Beveland*, 123, 294-295.

²⁷⁹ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 25.

²⁸⁰ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V.II*, 446-447.

²⁸¹ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 205-206.

²⁸² Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V.II*, 446.

52. Loocketers: [S]loecxeeters / Flooxeters (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 49)

Op beide Scheldekaarten is Loocketers weergegeven aan de hand van een nabij de Scheldeoever gelegen gebouw met bijgebouw. Op de kaart van 1468 is Loocketers na de eerste vervaardiging van de kaart zeer schetsmatig bijgetekend en gelegen aan een verhoging in het landschap. De bebouwing is op beide kaarten verschillend ingekleurd. Ondanks verschillen in weergave, is niet uit te sluiten dat de weergave van Loocketers in 1504/05 is gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Aan het einde van de 14^e eeuw werd het aantal plaatsen waar de geleide werd geïnd samengevoegd en gereduceerd tot drie, namelijk tot de geleide van Lillo (20), Zandvliet (23) en Borgvliet (29). De geleide van Lillo en Zandvliet werd ontvangen in Loocketers, de geleide van Borgvliet in Betkensveer (58?). Doorgaans werd de geleide betaald in twee delen, 2/3 in Betkensveer en 1/3 in Loocketers.²⁸³ Loocketers was ook een veer tussen Hinkelenoord (50) en Brabant.²⁸⁴

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 werd het land van Zuid-Beveland zwaar getroffen, waarbij het deel van het eiland ten oosten van Ierseke geheel overstroomde.²⁸⁵ Mogelijk is ook hierbij Loocketers verdwenen.

53. Steenvliet / Steelvliet: Steeynvliet / Steenvliet (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 50)

Steevnliet is op beide Scheldekaarten weergegeven door een kerk en een bijgebouw(en). Op de kaart van 1468 is het dorp getekend op een driehoekig fragment waarvan niet duidelijk is of dit elders uit de kaart is uitgesneden en verplaatst, of dat het later aan de kaart is toegevoegd. Het woord of de plaatsnaam onderaan het uitgesneden fragment is doorgehaald en onleesbaar.

Geschiedenis tot 1505

De kerk van Steenvliet wordt voor het eerst vermeld in 1275-1280.²⁸⁶ Het dorp had een molen die niet op de Scheldekaarten is weergegeven.²⁸⁷

²⁸³ Bindoff, *The Scheldt question*, 27-28.

²⁸⁴ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 125.

²⁸⁵ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 441, 446.

²⁸⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, 347.

²⁸⁷ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 74,

- **Vandaag**

In 1530 liep de gehele Oostwatering van Zuid Beveland (ten oosten van Ierseke (78)) onder water.²⁸⁸ Bij de stormvloed twee jaar later werd Steenvliet opnieuw door een stormvloed getroffen en is “*sedert nooit weder bovengekomen*.”²⁸⁹ In het Markieaatsmeer herinnert het schorreiland Steenvliet aan het verdrongen dorp.²⁹⁰

54. Ouderdinge: Onderlingen / onderlynghe (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 51)

Onder verschillende schrijfwijzen is het dorp Ouderdinge op beide Scheldekaarten weergegeven. De weergave van de bebouwing op beide kaarten, een kerk met slanke vierkante laat gelijkenissen zien. Op de kaart van 1468 is het dorp door een boomsingel omgeven die ontbreekt op de kaart van 1504/05.

Geschiedenis tot 1505

Het dorp was gelegen in de 's-Heer Pieterspolder en ten oosten van de Oostinkelepolder. De kerk van Ouderdinge dateerde van voor 1288.²⁹¹ Het dorp werd beschermd door eigen dijken.²⁹²

- **Vandaag**

Tijdens de stormvloed van 1530 verdrong het dorp Ouderdinge. Dit gebeurde opnieuw toen het dorp werd getroffen door de stormvloed van 1532. Na de laatste overstroming is een gedeelte van de parochie Hinkelenoord herdijkt.²⁹³ Waarschijnlijk betekenden de stormvloeden van 1530 en 1532 het einde van het bestaan van het dorp.²⁹⁴

55. Everswaard (?): zonder naam (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 52)

Op beide Scheldekaarten is een kerk weergegeven zonder plaatsnaam. De kerk van het dorp is op de kaart van 1468 later bijgetekend. Waarschijnlijk is het dorp Everswaard afgebeeld.²⁹⁵ Het ontbreken van een plaatsnaam en een zekere gelijkenis in de weergave van het dorp op beide kaarten doet

²⁸⁸ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 446.

²⁸⁹ Van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek X*, 711.

²⁹⁰ J.J.B. Kuipers, R.M. van Dierendonck e.a., *Sluimerend in slik: verdrongen dorpen en verdrongen land in zuidwest Nederland* (Middelburg 2004) 46.

²⁹¹ Dekker, *Zuid-Beveland*, 285-286.

²⁹² Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 34.

²⁹³ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 446, 483.

²⁹⁴ Kuipers, *Sluimerend in Slik*, 49.

²⁹⁵ Dekker, *Zuid-Beveland*, kaart bijlage.

vermoeden dat de weergave van het polderdorp op de kaart van 1504/05 is gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

De parochie Everswaard strekte zich uit over de 's-Heer Pieterserspolder een deel van de Spiervlietpolder die door de stormvloed van 1477 onder water kwam te staan. Van deze overstroming is op de kaart van 1468 geen bewijs te vinden. De kerk van het dorp wordt voor het eerst vermeld in 1275-1280. In 1484 is een zekere Jan Bollaardsz. onder andere in het bezit van een molen en molenstal in Everswaard. Deze zijn niet op de Scheldekaarten weergegeven.²⁹⁶

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 raakte Everswaard geheel omringd door water, wat mogelijk de ondergang van het dorp betekende.²⁹⁷ Ook wordt vermeld dat Everswaard in 1533 (dus na de stormvloed van 1532) opnieuw werd bedijkt maar dat om onverklaarbare reden de dorpskern met kerk buiten de dijk was gelegen. Ook na de stormvloed van 1570 wordt Everswaard nog vermeld.²⁹⁸ Hierna is het dorp verdwenen.

56. Kreke: *Der Creeken* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 53)

Op beide Scheldekaarten wordt Kreke voorgesteld door een kerkgebouw met twee torens (een klein) en bebouwing daaromheen. Het dorp is op de kaart van 1468 door uitsnijding verplaatst. Voor de verplaatsing was het dorp ongeveer gelegen op de plaats waar nu Assemansbroek (53) ligt. Door de afbeelding van het dorp is waarschijnlijk voor de verplaatsing een kruis gezet om aan te geven dat de ligging ervan onjuist was. Op de kaart van 1468 is Kreke omgeven door een boomsingel, die niet voorkomt op de kaart van 1504/05. De weergave van het dorp in 1504/05 lijkt een vereenvoudigde voorstelling van Kreke op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

De kerk van Kreke is vermoedelijk voor het einde van de 13^e eeuw gesticht. Twee van de zes sluizen voor de waterlozing (van binnen- en buitenwater) ten oosten van Ierseke waren in de 15^e eeuw gelegen nabij Kreke.²⁹⁹ Deze sluizen, de Kreekse sluis en de Monnikensluis, staan niet op de Scheldekaarten afgebeeld.

²⁹⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, 129, 294, 347, 542.

²⁹⁷ Kuipers, *Sluimerend in slik*, 49; Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen V.II*, 446.

²⁹⁸ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 74, 111, 218.

²⁹⁹ Dekker, *Zuid-Beveland*, 348, 583.

- Vandaag

Zuid-Beveland ten oosten van Ierseke (78) was kwetsbaarder voor overstromingen dan het westelijk deel. Jarenlang slecht dijkbeheer droeg bij aan de overstromingen in 1530 en 1532. De grote doorbraken vonden plaats bij Kreke en Lodijke (75) waarna het dorp is verdwenen.³⁰⁰

57. Assemansbroek Broek: *Ten Brooke* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 54)

Assemansbroek is op de kaart van 1468 weergegeven door een kerk met daaromheen vier vrijstaande gebouwen. Het dorp is (schetsmatig) getekend op een papierfragment dat deels over de opvulling van de uitsnijding van het dorp Assemansbroek is geplaatst. Op de kaart van 1504/05 is enkel de kerk van Assemansbroek weergegeven, die net als de kerk op de kaart van 1468 een westtoren heeft. Mogelijk is het dorp op de kaart van 1504/04 een vrije weergave van Assemansbroek.

Geschiedenis tot 1505

In het uiterste noorden van Zuid-Beveland lag Assemansbroek bij de polders Middelpolder, Noordpolder en Grote waard. De kerk van het dorp is zeker voor het einde van de 13^e eeuw gesticht. Assemansbroek was een klein dorp, gelegen op kleine kreekruggetjes tussen ingeklonken en uitgemoerde poelgronden, dat vermoedelijk aan het einde van de middeleeuwen in verval raakte.³⁰¹ Wellicht verklaart dit waarom de bebouwing die de kerk op de kaart van 1468 omringt niet weergegeven is in 1504/05.

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 inundeerde Assemansbroek.³⁰² Na de stormvloed werd er herdijkt maar dit werd weer verwoest door de stormvloed van 1532.³⁰³

58: *Zonder naam / Tveer* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 55)

Tegenover de haven van Vijfhuizen (31) is op de kaart van 1468 schetsmatig (later bijgetekend) een klein gebouw weergegeven, gelegen aan een aanlegsteiger. Op de kaart van 1504/05 komt deze aanlegplaats niet voor. Bij navolging is de aanlegsteiger waarschijnlijk aangezien voor bebouwing. In 1504/05 is bij de bebouwing geschreven is “Tveer” terwijl dit op de kaart van 1468 ontbreekt.

³⁰⁰ Dekker, *Zuid-Beveland*, 547.

³⁰¹ Ibidem, 307, 348-349, 601.

³⁰² Dekker en R. Baetens, *Geld in het water*, 48.

³⁰³ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 482.

Geschiedenis tot 1505

Aan het einde van de 14^e eeuw werd het aantal plaatsen waar de geleide werd geïnd samengevoegd en gereduceerd tot drie, namelijk tot de geleide van Borgvliet (29), Lillo (20) en Zandvliet (23). De geleide van Borgvliet werd ontvangen in Betkensveer. De geleide werd doorgaans betaald in twee delen, 2/3 in Betkensveer en 1/3 in Loocketers (52).³⁰⁴ Het veer op beide Scheldekaarten verwijst vermoedelijk naar Betkensveer.

- Vandaag

Zuid-Beveland ten oosten van Ierseke (78) was kwetsbaar voor overstromingen.³⁰⁵ Gezien de ligging nabij de Schelde, is het veer waarschijnlijk in 1530 en 1532 door de stormvloed overstroomd.

59. ‘Oud’-Rilland: *Rillant* / *Rellant* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 56)

Onder verschillende schrijfwijzen is het dorp Rilland weergegeven. Naast een kerk met nabijgelegen bebouwing staan drie standerdmolens. Op de kaart van 1468 is de haven van Rilland later bijgetekend. Dit is een van de in totaal twee havens op deze kaart die niet in Brabant zijn gelegen (de andere haven is gelegen bij Tveer (58)). De weergave in 1504/05 lijkt te zijn gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Al in de tweede helft van de tiende eeuw wordt Rilland vermeld. Tot in de 13^e eeuw was Rilland een eiland, bestaande uit vier parochies. De kerk van Rilland wordt voor het eerst vermeld in 1275-1280.³⁰⁶ Het eiland werd in de 13^e eeuw verbonden met Zuid-Beveland door afdamming van de Hinkel.³⁰⁷ De naam van het dorp verwijst mogelijk naar ‘rietland’.³⁰⁸ Het oudste havenboek uit Zeeland dat bewaard is gebleven, is dat van Rilland uit 1454.³⁰⁹ De latere bijtekening van de haven van Rilland op de kaart van 1468 duidt er mogelijk op dat de haven na 1468 van groter belang is geworden.

Aan het einde van de 14e eeuw werden de drie geleiden op de Honte gereduceerd van drie tot twee, namelijk die van Rilland en Valkenisse (62). Beide geleiden werden ontvangen op één punt, gelegen aan de Honte (waarschijnlijk in Rilland). De toename van het belang van de Honte voor de

³⁰⁴ Bindoff, *The Scheldt question*, 27.

³⁰⁵ Dekker, *Zuid-Beveland*, 547.

³⁰⁶ Ibidem, 33, 75, 347, 360.

³⁰⁷ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 25.

³⁰⁸ F. van den Hoven, *De topografische gids van Nederland* (Amersfoort 1997) 565.

³⁰⁹ Dekker, *Zuid-Beveland*, 597.

scheepvaart aan het einde van de 14^e en de loop van de 15^e eeuw heeft waarschijnlijk een positieve invloed gehad op de opbrengsten van deze geleide.³¹⁰

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 raakte het dorp Rilland onder water waarna de bewoners van het dorp wegtrokken.³¹¹ In 1531 werd het dorp herdijkt maar dit werd opnieuw weggeslagen door hoge vloed in 1531.³¹² Het huidige dorp Rilland is aan het einde van de achttiende eeuw gesticht midden in de Reigersbergsche Polder en is vernoemd naar het in 1530 verdrongen oude dorp.³¹³

60. Vinkenisse: Vinckenisse / Vinkenisse (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 57)

Op beide Scheldekaarten is Vinkenisse voorgesteld door een kerk met bebouwing errond. Voor de kerk staat een vrij groot (bakstenen) gebouw. Het dorp is op de kaart van 1468 weergegeven op een opgeplakt stuk papier dat na de eerste vervaardiging is toegevoegd. De weergave van op beide kaarten laat enige gelijkenissen zien.

Geschiedenis tot 1505

De uitstekende landpunten aan beide zijden van de Honte hebben een naam met -nisse, -nesse of -neus, zoals Vinkenisse.³¹⁴ Vinkenisse was een gehucht met een kapel gewijd aan St.- Cornelis.³¹⁵ Vermoedelijk is de 'kerk' weergegeven op beide Scheldekaarten deze kapel. Uit de weergave van de bebouwing kan het onderscheid tussen een kapel en een kerk niet goed worden gemaakt.

- Vandaag

Vermoedelijk is het gehucht Vinkenisse net als net als Rilland bij de stormvloed van 1530 verdwenen.

61. Mare (?): Dorp zonder naam (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 58)

Op beide Scheldekaarten staat een dorp zonder naam. Uitgaande van de (centrale) ligging van het dorp op de kaart van 1468, is waarschijnlijk het dorp Mare, mogelijk Schoudee, bedoeld. Onder de weergave van de kerk is op de kaart van 1468 is de naam van het dorp onleesbaar gemaakt. Ook op de

³¹⁰ Bindoff, *The Scheldt question*, 28-29, 43.

³¹¹ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 128.

³¹² Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen V.II*, 446, 472-473.

³¹³ van den Hoven, *De topografische gids*, 565.

³¹⁴ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 199.

³¹⁵ www.orisant.com, *Zeeuws-Vlaanderen* (31.07.2013).

kaart van 1504/05 ontbreekt een plaatsnaam. Het ontbreken van een plaatsnaam en een zekere gelijkenis in de weergave van het dorp op beide kaarten doet vermoeden dat de weergave in 1504/05 is gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

De kerk van Mare wordt voor het eerst vermeld in 1275-1280.³¹⁶

- Vandaag

Door de stormvloed van 1530 inundeerde het dorp Mare.³¹⁷ In 1531 werd Mare herdijkt maar door een hoge vloed in hetzelfde jaar werden de voorlopige afdammingen weggeslagen. Na de stormvloed van 1532 werd Mare niet opnieuw bedijkt.³¹⁸

62. Valkenisse: *Valkennyssen* / *Valkenisse* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 59)

Voordat de bebouwing van Valkenisse op de Scheldekaart van 1468 werd getekend stond de naam van de stad hier met zwarte of blauwe letters geschreven. De opzet van de bebouwing op beide kaarten, een kerk met bebouwing errond, is in vergelijking met de andere dorpen op Zuid-Beveland vrij uitgebreid. De weergave van het dorp op beide kaarten laat enige gelijkenissen zien. Het dorp is op de kaart van 1468 met meer detail weergegeven dan op de kaart van 1504/05. De trapgevels en weergave van het parement van de gebouwen zoals weergegeven op de kaart van 1468 komen niet voor op de kaart van 1504/05. Op de kaart van 1504/05 heeft het dorp een aanlegsteiger.

Geschiedenis tot 1505

Het dorp Valkenisse werd voor het eerst vermeld in 1232.³¹⁹ Door de ligging van het dorp op een plaats waar de vloed door uitschuring en toenemende trechtervorming van de Honte steeds hoger werden was de bestaansgeschiedenis van het dorp een aaneenschakeling van dijkdoorbraken en herstel.³²⁰ Een van de twee of drie geleiden op de Honte was de geleide van Valkenisse.³²¹ Ten oosten van het dorp lag het kasteel van Valkenisse (met vermoedelijk drie torens) dat niet op de Scheldekaarten is weergegeven.³²² De uitstekende landpunten aan beide zijden van de Honte hebben

³¹⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, 359.

³¹⁷ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 49.

³¹⁸ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen VII*, 446, 473, 482.

³¹⁹ Kuipers en Swiers, *Het verhaal van Zeeland*, 196.

³²⁰ J. van Damme, 'Valkenisse nu altijd boven water', *PVC*, 22.09.2012.

³²¹ Bindoff, *The Scheldt question*, 28-29.

³²² Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 152-154; www.omroepzeeland.nl, *Kasteel Valkenisse had drie torens* (26.06.2013).

een naam met -nisse, -nesse of -neus, zoals Valkenisse.³²³ Valkenisse betekent ‘landtong van Falco’. Falco is vermoedelijk een persoonsnaam afgeleid van de dieren naam ‘valk’.³²⁴

- **Vandaag**

Het voormalige dorp Valkenisse is in 1682 tijdens een zware stormvloed grotendeels verdwenen nadat het al te maken had gehad met overstromingen. Alleen de kerktoren bleef nog tot 1750 boven het water uitsteken en diende na de ramp al baken voor de scheepvaart op de Westerschelde.³²⁵ Valkenisse is het best onderzochte en gedocumenteerde verdronken dorp van West-Europa.³²⁶

62.1: [...]burcht (1468) (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 60)

Alleen op de Scheldekaart van 1468 is ten zuidoosten van het tolhuis van Iersekeroord (63) een heuvel weergegeven. De naam die hier is bijgeschreven is doorgehaald waardoor deze nog maar deels zichtbaar is. Vermoedelijk is de doorhaling de reden dat de heuvel niet is weergegeven op de kaart van 1504/05

Geschiedenis tot 1505

De heuvel op de Scheldekaart van 1468 is vermoedelijk een vlietberg. Ooit hebben er in Zeeland ongeveer 135 van dit soort heuvels bestaan. Hiervan zijn er nu nog 36 over, waarvan de meeste (32) zich bevinden op Zuid-Beveland en Walcheren. De heuveltjes werden door rijke heren, monniken en gewone boeren opgeworpen om te dienen als woonplek. De heuvels hadden een hoogte van een paar meter, soms tot twaalf meter toe. Op deze heuvels stonden verdedigingstorens of houten kasteeltjes.³²⁷

- **Vandaag**

De Vlietberg is gelegen in het deel van Oostelijk Zuid-Beveland dat door de stormvloed van 1530 en 1532 blijvend onder water kwam te staan.

63. Tolhuis van Iersekeroord: Tolhuys (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 61. Zie ook § 2.6.2. a.)

³²³ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 199.

³²⁴ L. Van Driel en A. Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen: van Aardenburg tot Zonnemaire* (Vlissingen 1996) 88.

³²⁵ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 151; www.geschiedenisvanzeeland.nl, *Verdronken geschiedenis > vloed* (08.07.2013).

³²⁶ Van Damme, ‘Valkenisse nu altijd boven water’, *PVC*, 22.09.2012.

³²⁷ Zwier, *ANWB Landschappenboek Nederland*, 72.

De weergave van het tolhuis aan de Schelde is op de kaart van 1468 zwaar beschadigd. Het deel van de weergave dat bewaard is gebleven lijkt sterk op de weergave van het tolhuis op de kaart van 1504/05. Op de kaart van 1504/05 is links tegen het tolhuis een gebouwtje te zien dat met zijn (trap)gevel naar de Schelde is gericht. Dit gebouw is mogelijk door de beschadiging verdwenen van de kaart van 1468. Het tolhuis waar de tol van Iersekeroord werd geheven staat opvallend ver weg van Yerseke (73) gelegen.

Geschiedenis tot 1505

omzeiling van de wachtpost van deze Zeeuwse tol en de maatregelen die hiertegen werden getroffen vormden een belangrijk onderdeel van de vele Scheldeprocessen die in de late middeleeuwen werden gevoerd. De weergave van het tolhuis van Iersekeroord op beide kaarten is daarom opvallend sober. Mogelijk is dit te verklaren door het feit dat de noordoost zijde van het eiland Zuid-Beveland, waar het tolhuis van Iersekeroord was gelegen, al sinds de 15^e eeuw te maken had met onherstelbare schade door overstromingen waardoor het tolhuis zelf misschien al buiten gebruik raakte.³²⁸ De tol van Iersekeroord werd misschien ook daarom al vanaf 1450 in ontvangst genomen op de werf van Antwerpen.³²⁹

- Vandaag

Na de vervaardiging van de kaarten en na de grote overstromingen van 1530 werd de (wacht van de) tol van Iersekeroord op bevel van Karel V overgebracht naar de haven van Antwerpen. Het tolhuis van Iersekeroord is vermoedelijk bij deze stormvloed definitief ten onder gegaan.³³⁰ Voor de bepaling van de ligging van het voormalige tolhuis van Iersekeroord zijn de Scheldekaarten een duidelijke bron.³³¹

64. Nieuwlande: Nuwelant (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 62)

Op beide Scheldekaarten is Nieuwlande weergegeven door een kerk. Recht van de kerk staat op de kaart van 1504/05 een gebouw dat niet voorkomt op de kaart van 1468. Op de kaart van 1468 is de weergave van het dorp bij de aanpassing van de oever van het eiland uit de kaart gesneden en verder naar boven verplaatst.

³²⁸ Bindoff, *The Scheldt question*, 71.

³²⁹ Denucé, *De loop van de Schelde*, 9.

³³⁰ Bindoff, *The Scheldt question*, 71.

³³¹ Unger, *De tol van Iersekeroord*, XI.

Geschiedenis tot 1505

De benaming ‘*Nuwelant*’ van het dorp Kruiningen op de kaart van 1468 houdt mogelijk verband met het feit dat de heren van Kruiningen ruim geambacht waren in Nieuwlande (64) dat ook Nieuw-Kruiningen heette.³³²

- *Vandaag*

Nieuwlande overstroomde tijdens de stormvloed van 1530. De herdikkingen die hierna plaatsvonden werden weer teniet gedaan door de stormvloed twee jaar later.³³³ Niet lang hierna is het dorp vermoedelijk verdwenen.

65. Waarde: Weerde

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 63)

Het dorp is op de kaart van 1468 weergegeven op een stuk papier dat na de eerste vervaardiging is toegevoegd of bij de wijziging van de vorm van de oever van de Honte (op de kaart) verplaatst. Op beide kaarten is het dorp voorgesteld door een kerk met kruisingstoren. Het dorp heeft op de kaart van 1504/05 een haven met één aanlegsteiger die niet voorkomt op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Een waarde is een door water omringd stuk land of aan het water gelegen land. In veel Zeeuwse plaatsnamen komt dit woord voor.³³⁴

- *Vandaag*

Bij de stormvloed van 1530, 1532, 1552 en 1570 raakte ook de parochie Waarde geïnundeerd.³³⁵ Ondanks de vele overstromingen waarmee het dorp te maken kreeg bleef het dorp voortbestaan. De huidige Nederlandse Hervormde Kerk van waarde is een restant van een in 1589 door brand geteisterde hallenkerk. Van de 14^e eeuwse kerk bleven alleen de toren en een zuidbeuk bewaard.³³⁶

Niet weergegeven: ‘Oud’-Krabbendijke (verdronken in 1530).³³⁷

³³² Dekker, *Zuid-Beveland*, 166.

³³³ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen II*, 446, 482.

³³⁴ Driel en Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen*, 74.

³³⁵ Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 65, 137, 191.

³³⁶ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, ‘Raadhuis Waarde’, ID 32425.

³³⁷ Kluiving, *Sluimerend in slik*, 48-49.

66. Onser Liever Vrouwen poldere / Onser Vrouwen polder

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 64)

Het kerkdorp Onze Vrouwenpolder is op beide kaarten voorgesteld door een kerk. Door beschadiging van de kaart van 1468 is vergelijking niet goed mogelijk. De weergave laat enige gelijkenissen zien.

Geschiedenis tot 1505

Overgeslagen

67: Kruiningen: Cruiningen / Cruninghen

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 65)

Onder 'Nuwelant' staat op de kaart van 1468 mogelijk 'Cruninghen' geschreven. Vrijwel zeker is dat dit dorp Kruiningen moet zijn. Op de kaart van 1468 is Kruiningen is het dorp, voorgesteld door een eenvoudig getekende kerk bestaande uit een vierhoekige voorstaande toren en een schip. De weergave van het dorp op de kaart van 1504/05 is uitgebreider dan op de kaart van 1468. Hierop heeft de kerk een kruisingstoren en staat er omheen wat bebouwing. Links van het dorp is een toren te zien die niet voorkomt op de kaart van 1468. De weergave van het dorp op de twee kaarten lijkt geen verband met elkaar te houden.

Geschiedenis tot 1505

De benaming 'Nuwelant' van het dorp Kruiningen op de kaart van 1468 houdt mogelijk verband met het feit dat de heren van Kruiningen ruim geambacht waren in Nieuwlande (64) dat ook Nieuw-Kruiningen heette.³³⁸ Ten noorden van de kerk van Kruiningen stond tot 1720 het kasteel van Kruiningen, het huis te Welhoek.³³⁹ Dit is zeer vermoedelijk de toren die bij het dorp op de kaart van 1504/05 is weergegeven.

- Vandaag

Kruiningen werd tussen 1530 en 1532 door overstromingen geteisterd maar werd korte tijd later herdijkt.³⁴⁰ De kerk weergegeven op beide Scheldekaarten is de Johanneskerk waarvan de 14^e eeuwse bakstenen toren en het schip uit de tweede helft van de 15^e zijn behouden (afb. 65.1).³⁴¹

³³⁸ Dekker, *Zuid-Beveland*, 166.

³³⁹ R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zeeland* (Zwolle 2008) 152; Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 394.

³⁴⁰ Willems, *Aanteekeningen op eene Oude Kaart van Zeeland*, 528-529; Gotsschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen II*, 451, 472, 482.

³⁴¹ De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'Toren Ned. Herv. Kerk', ID: 32418 en 32417.

68. Hansweert: *Jansweerde* / *Jans Weerts*

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 66)

De weergave van Hansweert op beide Scheldekaarten is verschillend. Het dorp is op de kaart van 1468 weergegeven op een stuk papier dat na de eerste vervaardiging is toegevoegd of bij de wijziging van de oever van de Honte (op de kaart) verplaatst. Het dorp lijkt op de kaart van 1468 aan het einde van een (korte) kreek te liggen, in 1504/05 is bij het dorp een haven met twee aanlegsteiger weergegeven. Op de kaart van 1468 heeft de kerk een kruisingstoren, op de kaart van 1504/05 een ingebouwde toren. Rechts van de kerk staat een stenen gebouw met trapgevel die niet voorkomt op de kaart van 1504/05.

Geschiedenis tot 1505

Hansweert was in de middeleeuwen een gehucht met een kapel, voor het eerste vermeld in 1353.³⁴² De naam van het dorp Hansweert is in de loop van de bestaansgeschiedenis van het dorp verschillend geschreven. De schrijfwijze op beide Scheldekaarten zou echter onjuist zijn.³⁴³ De naam is afgeleid van het woord uiterwaard, buitendijks gelegen land.³⁴⁴ Door de weergave van het haventje op de kaart van 1504/05 lijkt het dorp aan het einde van de middeleeuwen van groter belang geworden.

- Vandaag

In 1866 werd het kanaal door Zuid-Beveland tussen Wemeldinge en Hansweert voor de scheepvaart geopend wat zorgde voor de groei van het tot dan toe klein gebleven dorp.³⁴⁵ Hansweert heeft geen rijksmonumenten. Onbekend is wanneer de kapel zoals weergegeven op de Scheldekaarten (op beide kaarten lijkt de kapel op de kerken zoals afgebeeld bij andere dorpen) is verdwenen.

69. Schore: *Schoere* / *Scoerdijcke*

69.1. Schoerdijcke

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 67)

Schore heeft op de kaart van 1468 de naam *Schoere*, op de kaart van 1504/05 *Scoerdijcke*. Het opschrift *Scoerdijcke* aan de oever van de Schelde op de kaart van 1468 komt niet voor op de kaart van 1504/05. Schore is op beide Scheldekaarten voorgesteld door een kerk. Op de kaart van 1468 heeft de kerk een dwarsbeuk met tuitgevel die niet is weergegeven op de kaart van 1504/05. Het dorp is op de kaart van 1468 getekend op een stuk papier dat kan zijn toegevoegd of verplaatst (dit deel van

³⁴² Dekker, *Zuid-Beveland*, kaart bijlage.

³⁴³ Willems en De Bylandt, 'Aenteekeningen op eene oude kaart', 529.

³⁴⁴ Van Driel en Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen*, 166.

³⁴⁵ Kuipers en Swiers, *Het verhaal van Zeeland*, 161; www.ro.reimerswaal.nl, *Hansweert, Beschrijving plangebied, ontstaansgeschiedenis* (16.05.2013).

de oever van Zuid-Beveland is op de kaart van 1468 grondig aangepast). Nabij Schore is op de kaart van 1504/05 een baken weergegeven die niet voorkomt op de kaart van 1468. De weergave van het dorp in 1468 en 1504/05 laten weinig gelijkenissen zien.

Geschiedenis tot 1505

Hoewel de naam Schore verwijst naar schorren (land dat niet onder water loopt bij gewone vloedstanden) was het dorp en zijn omgeving gelegen binnen een ringdijk. Bij Schore heeft mogelijk in 1248 een van de grote dijkbreuk plaatsgevonden waarmee de zuidkust van westelijk Zuid-Beveland te maken heeft gekregen.³⁴⁶ Vermoedelijk ten zuiden van het dorp stond een klooster dat op beide Scheldekaarten niet is weergegeven.³⁴⁷

- Vandaag

Schore is altijd een agrarisch dorpje gebleven.³⁴⁸ De voormalige (vermoedelijk 16^e eeuwse) dorpskerk van Schore is in 1940 bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog verwoest.³⁴⁹

70. Calffstert de plate / De plate te Calfsteerte

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 68)

Voor Schore (69), Pullien (83) en Ostende (84) aan de zuidelijke oever van Zuid-Beveland en Der Schueren / Ter Scueren (140) aan de Vlaamse oever ligt op beide Scheldekaarten een langgerekte zandplaat. Mogelijk verwijst de baken voor Schore op de kaart van 1504/05 naar de vernauwde doorgang van dit deel van de Honte

71. Biezeling (Bieselingen / Bieselinghen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 69)

Biezeling is op beide Scheldekaarten even landinwaarts gelegen aan een deel van wat nog rest van de in de toegedijkte Zwake. Op de kaart van 1468 bestaat het dorp (of gehucht) uit bakstenen gebouw met trapgevel, een klein (stenen) gebouw rechts daarvan. Direct aan de Zwake staan drie gebouwen, vermoedelijk schuren. Op de kaart van 1504/05 heeft Biezeling wel een kerk. Achter deze kerk is een ander heiligdom weergegeven. Uitgaande van de Scheldekaarten lijkt het dorp aan het einde van de middeleeuwen in belang te zijn toegenomen.

³⁴⁶ Dekker, *Zuid-Beveland*, 204-205; G. Van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen: herkomst en historie* (Utrecht 2006) 403.

³⁴⁷ Van Driel en Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen*, 162.

³⁴⁸ www.kapelle.nl, *Bezoeker, Geschiedenis, Schore* (08.07.2013).

³⁴⁹ C. van Winkelen, *Hansweert en Schore in oude ansichten* (Zaltbommel 2009).

Geschiedenis tot 1505

Biezelingse wordt voor het eerst vermeld in 1246. Tal van oorkonden vermelden een belangrijk vrouwenklooster. Vermoedelijk is dit het gebouw achter de kerk van Biezelingse, weergegeven op de kaart van 1504/05. Het klooster Jeruzalem lag ten noordoosten van Biezelingse. Het dorp Biezelingse kende vanaf het midden van de 15^e eeuw een bloeiende lakenindustrie. Al in de 14^e eeuw bestond er buiten de steden een netwerk van week- en jaarmarkten waar ook Biezelingse deel van uitmaakte.³⁵⁰ De weergave op de kaart van 1504/05 lijkt, met een kerk en een kapel, komt dus vermoedelijk meer overeen met de werkelijke toestand dan de weergave van de plaats op de kaart van 1468.³⁵¹

- Vandaag

Biezelingse heeft geen rijksmonumenten waardoor niet vast staat dat de bebouwing weergegeven op de Scheldekaarten niet meer bestaat.

72. Machole / Michole: *Maggole*

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 68)

Machole is op beide Scheldekaarten voorgesteld door twee (stenen) gebouwen (mogelijk schuren) met een rieten dak. De weergave en het kleurgebruik op beide kaarten laten overeenkomsten zien.

Geschiedenis tot 1505

Machole was een gehucht nabij de Oostpolder van Machole. In de buurt van dit gehucht stond vermoedelijk de kapel van de parochie Assemansbroek (57). Ook lag in de buurt van het gehucht waarschijnlijk een sluis die tussen 1464 en 1530 van Machole naar Assemansbroek is verlegd. Zowel de kapel als de sluis is op beide Scheldekaarten niet weergegeven. Door een falend dijkbeheer leidde het gehucht in de 14^e en 15^e eeuw een kwijnend bestaan zonder mogelijkheden tot expansie.³⁵²

- Vandaag

Hoewel vermeldingen van overstromingen van Machole niet bekend zijn, is het gehucht vermoedelijk verdwenen door de stormvloed van 1530/32.

³⁵⁰ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 275.

³⁵¹ Van Driel en Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen*, 160-161.

³⁵² Dekker, *Zuid-Beveland*, 309, 359, 583, 601.

129. Kallo: *Calloo*

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 71)

Op beide kaarten is Kallo voorgesteld door drie schuren en een gebouw met een tuitgevel. De gevels van de gebouwen zijn allemaal naar het kasteel van Beveren (130) gericht. Boven deze gebouwen staat een ruïne. Op de kaart van 1468 staat de muur in het verlengde van de poort terwijl deze haaks op de poort staat op de kaart van 1504/05. De weergave van Kallo op beide kaarten komt genoeg overeen om bestempeld te worden als redelijk getrouwe kopie.

Geschiedenis

Zie: Tol van Kallo § 2.6.2.d.

De eerste vermelding van de polder van Kallo dateert uit 1242.³⁵³ Bij de weergave van Kallo ontbreekt de kerk, een eenbeukig gotisch kerkje (mogelijk deel van de kern van de huidige parochiekerk Petrus en Paulus).³⁵⁴

- Vandaag

Met de stormvloed van 1530 overstroomde Kallo net als andere dorpen in de omgeving. Welgestelden in de streek waren bereid de drooglegging te helpen financieren.³⁵⁵ Op 31.12.2011 had Kallo ruim 4000 inwoners.³⁵⁶

130. Kasteel Cortewalle / Hof ter Walle: *Het kasteel van Beveren*

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 72)

Op beide Scheldekaarten is het kasteel van Beveren weergegeven. Rechts van de versterkte woontoren heeft het kasteel op beide kaarten een ronde toren. Binnen de muren van het kasteel zijn op beide kaarten twee trapgevels te zien. Het kasteel is via een brug (rechts) te bereiken. De weergave van het kasteel op beide kaarten laten duidelijke gelijkenissen zien waardoor de weergave op de kaart van 1504/05 kan worden opgevat als een kopie. De verschillen betreffen details zoals gevelopeningen en de invulling van het parement. Door de boomsingel om de burcht op de kaart van 1468 is niet te zien of deze net als op de kaart van 1504/05 omgeven is door water.

³⁵³ M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de middeleeuwen* (Assen 1884), 67.

³⁵⁴ www.inventaris.onroerenderfgoed.be, 'Parochiekerk Sint-Petrus en Paulus Kallo', ID: 17343.

³⁵⁵ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen II*, 434-335.

³⁵⁶ www.beveren.be, 'Historisch overzicht bevolkingscijfers' (21.06.2013).

Geschiedenis

Het kasteel is vermoedelijk aan het begin van de 15^e eeuw gebouwd door de adellijke familie Triest. Zoals weergegeven op beide Scheldekaarten heeft de waterburcht in de oostgevel een toegang via een brug.³⁵⁷ In de loop der eeuwen heeft het kasteel verschillende ingrijpende verbouwingen ondergaan.³⁵⁸

- Vandaag

Door de vele verbouwingen lijkt het huidige kasteel Cortewalle weinig op het kasteel zoals weergegeven op de Scheldekaarten.

133. Casu(w)ele: Cazewele (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 75)

Op de Scheldekaart van 1468 is Casuwele voorgesteld door vier gebouwen met rieten dak en een grote gebouw met trapgevel. Uit de schetsmatige voorstelling kan worden opgemaakt dat het dorp na de eerste vervaardiging van de kaart is toegevoegd. Op de Scheldekaart van 1504/05 grenst de bebouwing aan elkaar. Ook op deze kaart heeft één van de gebouwen een trapgevel.

Boven Kasteel Cortewalle (130) en Kallo (129) is op beide Scheldekaarten in het verdrongen land van Ketenisse een geul getekend met alleen op de kaart van 1468 de tekst: *Een cleyn waterken daer die toerff scepen van Cazewele ende Venten metten hoegen watere naer Antwerpen commen.*

Geschiedenis tot 1505

Casuwele ontstond in de twaalfde eeuw op de rand van een noordoost gerichte pleistocene zandrug zodat de bebouwing bij hoge vloed beschermd bleef. Vanaf de 15^e eeuw ontwikkelde de plaats zich tot een van de belangrijkste veenwinningscentra van Oost-Zeeuws-Vlaanderen en als verkoopplaats voor turf. Casuwele had een aanleghaventje aan 'de Holekene' waarin ook een moersluis zorgde voor de afvoer van overtollig water. Bij de dorpskern lagen twee wallen van ongeveer 150 en 50 meter lang die niet zijn weergegeven op de Scheldekaarten.³⁵⁹ Ook naar een overstroming in 1472 waarbij Casuwele stormvloedschade leed wordt op de kaarten niet verwezen.³⁶⁰

- Vandaag

Casuwele werd getroffen door de stormvloed van 1530. Veel landerijen in het Land van Saeftinghe werden verlaten en vielen daarom toe aan de keizer. Karel V liet met het oog op verkoop op zijn

³⁵⁷ www.inventaris.onroerenderfgoed.be, 'Hof ter Walle': ID 17185.

³⁵⁸ www.beveren.be, *Bezienswaardigheden in Beveren, Kasteel Cortewalle* (03.05.2013).

³⁵⁹ Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, 'Ontpoldering van een verdrongen dorp', Zeeuws erfgoed 4 (2006) 4.

³⁶⁰ Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 482.

rekening onder andere Casuele herdijken.³⁶¹ De van erosie en getijdewerking gevrijwaarde voormalige dorpskern van Casuwele ligt in de ondergrond van het westelijk deel van de in 1907 ingedijkte Hedwigepolder.³⁶²

134. De Doelen: *De Doolen* (ingedijkt)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 76)

Op de Scheldekaart van 1468 bestaat De Doelen uit meerdere eilandjes met op het grootste eiland drie stellen, drie (houten) schuren en een kapel of kerkje. Door alle bebouwing behalve één stelle is een kruis gezet. De naam van de eilanden is op de kaart van 1468 tweemaal geschreven: *Den Doelen* en *De Doolen*. Op de Scheldekaart van 1504/05 bestaat De Doelen uit twee eilanden met op het linker eiland een stelle.

Geschiedenis tot 1505

De eerste vermelding van de eilandjes in de Schelde dateert van 1267.³⁶³ Net als Kieldrecht (131) was De Doelen door de heer van Beveren gesticht als veenontginningseenheid.³⁶⁴ De naam zou zijn afgeleid van het woord ‘dal’ in de betekenis van een uitgegraven zandhoop of dijk.³⁶⁵ De verschillende vorm van de weergave van de eilanden op de kaart van 1468 en 1504/05 is mogelijk het gevolg van verdere inpoldering van de eilanden tussen 1468 en 1504/05.

- Vandaag

In 1613-1614 werden de polders De Doelen ingedijkt en werd op het voormalige eiland aan de Schelde het dorp Doel gesticht.³⁶⁶ Doel had op 31.12.2011 ruim 20.000 inwoners.³⁶⁷

134.1. Honteoorst = Hontemuiden: *Hont oort* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 76)

Honteoorst is alleen op de Scheldekaart van 1468 aangeduid. Op deze kaart staat op het water tweemaal *Hont oort*. Weergave van bebouwing ontbreekt.

³⁶¹ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen II*, 438.

³⁶² Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, ‘Ontpoldering van een verdronken dorp’, 4.

³⁶³ Vandeputte, *Gids voor Vlaanderen*, 158; Coen, *De eeuwige Schelde?* 38.

³⁶⁴ www.erfgoedcelwaasland.be, *Geschiedenis van Doeldorp en Doelpolder* (15.06.2013).

³⁶⁵ Vandeputte, *Gids voor Vlaanderen*, 158; Coen, *De eeuwige Schelde?* 38.

³⁶⁶ www.landvanbeveren.be, *Doel 400 jaar* (17.07.2013).

³⁶⁷ www.beveren.be, *Historisch overzicht bevolkingscijfers* (21.06.2013).

Geschiedenis tot 1505

Zie ook § 2.3.2.

Hontemuiden wordt voor het eerst vermeld in 1148. Het dorp lag op het punt waar de Honte en Schelde zich splitsten, tegenover Zandvliet (24).³⁶⁸ Het dorp verdronk vermoedelijk bij de storm van 1404.³⁶⁹

- Vandaag

Al voor de vervaardiging van de kaart van 1468 was de nederzetting Honteoord verdwenen. De weergave op de Scheldekaart duidt dus hoogstwaarschijnlijk op de begrenzing van de Honte zoals vastgesteld door de procureur-generaal in opdracht van de Grote Raad.

135. Kasteel van Saeftinghe: *cassteel van scaftyngen en Saeftingen / Saeftinghen tslot* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 77)

Onder verschillende benamingen is het kasteel van Saeftinghe op beide Scheldekaarten weergegeven. Binnen de ommuring van het kasteel staat een groot (bakstenen) gebouw. Naast een donjon zijn twee hoektorens weergegeven. Op de kaart van 1468 is het kasteel getekend op een uitgesneden stuk papier dat op de kaart is geplakt. Deels onder de weergave van Saeftingen is met zwarte letters (*Saeftingen*) geschreven. Op beide kaarten zijn ten zuidwesten van het kasteel (los van elkaar) het dorp (**136**) en de kerk (**137**) van Saeftinghe weergegeven. De weergave van het kasteel van Saeftinghe op beide Scheldekaarten vertonen duidelijke gelijkenissen.

Geschiedenis tot 1505

In het noorden van Vlaanderen ontstonden eerder dan in Zeeland in de 12^e en 13^e eeuw enkele nieuwe, deels planmatig gestichte havensteden, waaronder Saeftinghe.³⁷⁰ In wat nu het Verdrongen Land van Saeftinghe is hadden voornamelijk Vlaamse abdijen veel gedaan aan de inrichting van het landschap.³⁷¹ Voor de stormvloed en militaire inundaties van de zestiende eeuw (zie verder) bestond het gebied van Saeftinghe uit een vruchtbaar agrarisch landschap en moermeringsvelden binnen een tiental polders. Het omvatte de dorpen Namen (**139**), Weele (*niet weergegeven*), Sint-Laureins (**137.1**), Stampaert (*niet weergegeven*) en Casuwele (**133**).³⁷² In het Verdrongen Land van Saeftinghe zijn resten gevonden van een middeleeuws vuurbaken, dat schepen leidde over de Honte

³⁶⁸ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen II*, 12; Pottmeyer, 'Ingwaecoensch taalgoed in en rond Antwerpen', 190.

³⁶⁹ E.M. Meijers, 'Des graven stroom', 110.

³⁷⁰ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 102.

³⁷¹ Ibidem 206.

³⁷² Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, 'Ontpoldering van een verdrongen dorp', 4.

langs de Zeeuws-Vlaamse kust.³⁷³ Omdat het Land van Saeftinghe de uiterste noordoostelijke grens van Vlaanderen vormde kreeg het bijzonder aandacht van de graaf die hier een kasteel liet bouwen. Het kasteel diende om toezicht op de scheepvaart op de Honte te houden. Samen met Biervliet (150) en Sluis (159) vormde het kasteel de noordelijke wacht van het graafschap. Behalve de weergave op de Scheldekaarten is er weinig over dit kasteel bekend. Traditioneel fungeerde het kasteel als gevangenis.³⁷⁴

Het kasteel van Saeftinghe werd in 1484 onder Maximiliaan verbouwd. Graaf F. de Bylandt merkte daarom in 1827-1830 op dat de weergave van het kasteel op de kaart van 1504/05 waarschijnlijk niet overeenkwam met de originele kaart (hij kende de kaart van 1468 niet).³⁷⁵ Mogelijk heeft F. de Bylandt gelijk en is de huidige weergave van het kasteel over de oude voorstelling van het kasteel geplakt.

- **Vandaag**

Tijdens de stormvloed van 1509 was de schade in het land van Saeftinghe beperkt gebleven. Slechts één bron meldt schade aan de ringdijken van het kasteel. De stormvloed van 1530 veroorzaakte een zware beschadiging aan de dijk rond het kasteel.³⁷⁶ Een gevolg van de stormvloed was dat mensen weggetrokken uit het Land van Saeftinghe. In 1570 volgden opnieuw overstromingen waarvan de schade werd hersteld. De oorlogsinundatie van 1584/85 tijdens de Opstand tegen Spanje betekende de ondergang van het Land van Saeftinghe en de bebouwing daar.³⁷⁷

Het Verdrongen Land van Saeftinghe is nu een brakschorrengebied in de Westerschelde. Nergens anders in West-Europa ligt een brakwaterschor van dergelijke omvang.³⁷⁸ Het verlies van Saeftinghe zorgde ervoor dat het tot dan toe nog steeds smalle vaargeul bij de samenvloeiing van de Honte en Schelde, veranderde in een bredere doorgang. Dit was zeer gunstig voor de scheepvaart.³⁷⁹ Vanaf de 17e eeuw werd een groot gebied weer ingepolderd. De laatste inpoldering vond plaats in 1907 waarbij de Hertogin Hedwigepolder ontstond die grenst aan het zuidoostelijke deel van Saeftinghe.³⁸⁰

³⁷³ www.gemeentehulst.nl, *Middeleeuws vuurbaken in Saeftinghe* (30.05.2013).

³⁷⁴ de Kraker, *De Westerschelde*, 164-165.

³⁷⁵ Willems en De Bylandt, 'Aenteekeningen op eene oude kaart', 510-511.

³⁷⁶ A.M.J. De Kraker, *Landschap uit balans: de invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachter en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997) 49, 57.

³⁷⁷ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 206; www.verdronkenzeeland.nl, *Geschiedenis* (10.06.2013).

³⁷⁸ Van den Hoven, *De topografische gids van Nederland*, .581.

³⁷⁹ Bindoff, *The Scheldt question*, 62-63.

³⁸⁰ www.hetzeeuwselandschap.nl, *Zeeuws-Vlaanderen – Verdrongen land van Saeftinghe* (21, 06.04.2013).

136. Dorp van Saeftinghe: Doerp van Saeftinge / Tdorp van Saeftinghen (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 77)

Ten zuidwesten van het kasteel van Saeftinghe (135) is op beide Scheldekaarten aan de oever van de Honte het dorp van Saeftinghe en (daar weer ten zuidwesten van gelegen) de kerk van Saeftinghe (137) weergegeven. Op de kaart van 1468 is het dorp zeer schetsmatig getekend waardoor aannemelijk is dat deze na 1468 aan de kaart is toegevoegd. In 1504/05 is meer aandacht besteed aan de weergave en is bebouwing te zien en twee molens die niet op de kaart van 1468 zijn getekend. Ondanks de verschillen lijkt de weergave in 1504/05 te zijn gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Kasteel van Saeftinghe (135)

- Vandaag

Kasteel van Saeftinghe (135)

137. De kerk van Saeftinghe: Zonder naam / De kercke van Saeftinghen (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 77)

Ten zuidwesten van het kasteel van Saeftinghe (135) en het dorp van Saeftinghe (136) is op beide Scheldekaarten de kerk van Saeftinghe weergegeven. Op de kaart van 1468 is de kerk zeer schetsmatig getekend waardoor aannemelijk is deze na 1468 aan de kaart is toegevoegd. De weergave in 1504/05 is nauwkeuriger maar lijkt te zijn gebaseerd op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505 - Vandaag

Zie: Kasteel van Saeftinghe (135)

137.1. Sainte Lauwereys (verdwenen)

(afb. 78) Overgeslagen

137.2. Muyscorre (verdwenen)

(afb. 79)

Muyscorre, Baalhoek (138), Weerwijcxoert (141) en Der Scueren (142) zijn door het water verwoest, voornamelijk tijdens de stormvloed van 1551.³⁸¹ Over dit gehucht (?) zijn verder geen gegevens gevonden.

³⁸¹ Willems en De Bylandt, 'Aenteekeningen op eene oude kaart', 510.

Niet weergegeven: Weele (/Sint Marie)

138. Baalhoek / Baalvliet: *Balle* (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 80)

Balle is gelegen aan de oever van de Honte. Op de Scheldekaart van 1468 is Balle op drie plaatsen voorgesteld als een soort schuur met overkragende verdieping en een rieten dak, getekend op een op de kaart geplakt stuk papier. De linker weergave van Ballo is doorgekrast. Opmerkelijk is dat juist deze ligging van Ballo is nagevolgd op de kaart van 1504/05, alsof de nauwkeurigheid van de ligging van de plaats voor deze kaart van minder groot belang was. Ook op deze kaart is Ballo voorgesteld door een schuur.

Geschiedenis tot 1505

In het ambacht Hulst lagen (in vergelijking met de andere drie ambachten) weinig grafelijke lenen. Het bleef hier bij de belening met het ambt van schout. Het veer van het gehucht Balle was als afzonderlijk leen afgesplitst van het schoutambt.³⁸² Het “Ballenveer” lag bij Hontenisse (**140**).³⁸³ De ligging van het veer op de kaart van 1504/05 lijkt dus correct. Op de Scheldekaart zijn de middelste en rechter weergave van Ballo meer richting Saeftinghe gelegen. De plaatsnaam kan verwijzen naar ‘paal’ in de betekenis van grenspaal.³⁸⁴ Mogelijk houdt dit verband met het twee keer veranderen van plaats op de kaart van 1468.

- Vandaag

Baalhoek, Muytscore (137.2), Weerwixcoert (**141**) en Der Scueren (**142**) zijn door het water verwoest, voornamelijk tijdens de stormvloed van 1551.³⁸⁵

139. Den Polder van Namen (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 81)

De weergave van de Polder van Namen is op de Scheldekaart van 1468 vermoedelijk voor de intekening van Balle (**138**) uitgesneden en verder van de oever naar beneden verplaatst. Op beide kaarten heeft de kerk een kruisingstoren. De weergave van het dorp op beide kaarten is niet duidelijk met elkaar in verband te brengen.

³⁸² Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 288.

³⁸³ Ibidem, 288, 376.

³⁸⁴ Van Driel en Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen*, 78.

³⁸⁵ Willems en De Bylandt, ‘Aenteekeningen op eene oude kaart’, 510.

Geschiedenis tot 1505

In het Hulster Ambacht lag de ambachtsheerlijkheid Polder van Namen.³⁸⁶ Verder zijn over dit kerkdorp voor deze periode geen gegevens gevonden.

- Vandaag

De dijken van de Polder van Namen raakten bij de stormvloed van 1532 zwaar beschadigd. Op 10 en 1 november 1570 en 1574 ontstond hier opnieuw stormvloedschade.³⁸⁷ Vermoedelijk is de plaats na deze stormvloeden verdwenen.

140. Hontenisse (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 82)

De weergave van het dorp Hontenisse is op de Scheldekaart van 1468 na de eerste vervaardiging aan de kaart toegevoegd of verplaatst. Zowel op de kaart van 1468 als de kaart van 1504/05 is het dorp voorgesteld door een kerk met wat bebouwing errond. Achter de kerk van Hontenisse is op de kaart van 1468 een deel van een groot gebouw te zien dat niet is weergegeven op de kaart van 1504/05.

Geschiedenis tot 1505

De kerk van Hontenisse was, net als de kerk van Ossenis (143) een dochterkerk van de kerk van Hulst (144). De plaatsen zijn de oudste parochies van het huidige Zeeuws-Vlaanderen. Het dorp wordt voor het eerst vermeld in 1183.³⁸⁸ Het woord -nisse in de naam van het dorp verwijst naar de uitstekende landpunt waarop het dorp is gelegen.³⁸⁹

- Vandaag

Hontenisse werd in 1508, 1509 en 1511 door overstromingen getroffen.³⁹⁰ Hontenisse verdween bij deze overstromingen voor een groot deel onder water.³⁹¹

³⁸⁶ K.J.J. Brand, *Over de bestuurlijke en geografische ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen* (Hulst 1983) 5.

³⁸⁷ Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen*, 477, 634, 731.

³⁸⁸ Z.E.A. Fruytier e.a., *Uit het rijke verleden van Hontenisse, haar hof te Zande en omliggende plaatsen* (Hontenisse 1950) 9, 11.

³⁸⁹ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 160, 199.

³⁹⁰ Kuipers e.a., *Sluimerend in slik*, 49.

³⁹¹ Fruytier e.a., *Uit het rijke verleden van Hontenisse*, 10.

141. Weerwijcxoert / Wee Wycxoe (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 83)

Op beide Scheldekaarten is de naam *Weerwijcxoert / Wee Wycxoe* geschreven. Omdat de naam op de Scheldekaart van 1468 op de Honte is aangeduid en op de kaart van 1504/05 op de Vlaamse over is moeilijk vast te stellen het een hydroniem of toponiem betreft. **Onder Weerwijcxoert staat op de kaart van 1468 op een opmerkelijke plaats ‘Zeeland’ aangeduid (zie p.).**

Geschiedenis tot 1505

Over de geschiedenis van Weerwijcxoert / Wee Wycxoe voor 1505 zijn geen gegevens gevonden.

- Vandaag

Weerwijcxoert, Muytscore (137.2), Baalhoek (138), en Der Scueren (142) zijn getroffen door de stormvloed van 1551.³⁹² Vermoedelijk niet lang hierna zijn de plaatsen verdwenen.

142. Der Schueren / Ter scueren (verdwenen)

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 84)

Der Schueren is op de kaart van 1468 gelegen op een heuvel of een uitstekende landpunt. De oude weergave is eronder vaag zichtbaar. Op de kaart van 1504/05 is Ter Schueren gelegen op de plaats waar op de Scheldekaart van 1468 Ossensisse (143) is weergegeven. Ossensisse ligt op de kaart van 1504/05 ten westen van Hulst (144). Op beide kaarten is de bebouwing voorgesteld door een schuur met een rieten dak met dakkapel.

Geschiedenis tot 1505 - Vandaag

Der Scueren, Baalhoek (138), Muytscore (137.2), Weerwijcxoert (141) en zijn door het water verwoest, voornamelijk tijdens de stormvloed van 1551.³⁹³

143. Ossensisse

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 85)

Op beide Scheldekaarten is Ossensisse gelegen aan de Hulsterse haven. Op de plaats waar op de kaart van 1468 Ossensisse (op een opgeplakt stuk papier) is weergegeven, staat op de kaart van 1504/05 Ter scueren (142). Ossensisse is op de kaart van 1504/05 meer naar het westen gelegen. De kerk van

³⁹² Willems en De Bylandt, ‘Aenteekeningen op eene oude kaart’, 510.

³⁹³ Ibidem, 510.

Ossenissee heeft op de kaart van 1468 een voorstaande toren. Op de kaart van 1504/05 lijkt de toren meer op een kruisingstoren. De contour van de bebouwing op de kaart van 1504/05 laat enige overeenkomsten zien met de weergave van Ossenissee op de kaart van 1468.

Geschiedenis tot 1505

Al in 1200 werd Ossenissee als parochie vernoemd.³⁹⁴ De kerk van Ossenissee was, net als de kerk van Hontenissee (140) een dochterkerk van de kerk van Hulst (144).³⁹⁵ Ossenissee is een van de oudste parochies van het huidige Zeeuws-Vlaanderen. De eerste vermelding van de parochie dateert uit 1183.³⁹⁶ Het woord -nissee in de naam van het dorp verwijst naar de uitstekende landpunt waarop het dorp is gelegen.³⁹⁷

- Vandaag

Vermoedelijk overstroomde het dorp bij de stormvloed van 1509, 1530, 1532, 1565 en 1570.³⁹⁸ Ondanks dit is het dorp blijven bestaan. De kerk die op beide Scheldekaarten is weergegeven is de H. Wilibrorduskerk. De kerk was in 1401 na verschillende overstromingen verplaatst naar de pas ingedijkte Nijsspolder. Het gebouw was een typisch voorbeeld van de overgangperiode tussen romaans en spitsboogstijl. Na 150 jaar leegstand werd de kerk in 1853 gesloopt.³⁹⁹ Het dorp Ossenissee telde op 01.01.2013 322 inwoners.⁴⁰⁰

144. Hulst

Vergelijking van de weergave 1468 / 1504 (afb. 86)

Op beide kaarten is Hulst gezien vanuit het zuidwesten. De stad is op beide kaarten ommuurd. De stadspoort zoals weergegeven op de kaart van 1504/05 is beduidend groter dan de twee torens op deze plaats op de kaart van 1468. De stad is op beide kaarten omgeven door water dat in verband staat met de Honte. Voor de stad is op beide kaarten (1468 vaag zichtbaar) een rabat weergegeven (opwindbare sluis). Op de kaart van 1504/05 is hierbij geschreven: “*Ten Rebatter*”. Binnen de stadsmuren staat op beide kaarten één kerktoren met bebouwing errond. Het kleine torentje op het grote gebouw rechts van de kerk op de kaart van 1468 is niet weergegeven op de kaart van 1504/05. Van een getrouwe navolging van de weergave is geen sprake.

³⁹⁴ www.gemeentehulst.nl, *Ossenissee* (26.05.2013).

³⁹⁵ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 160.

³⁹⁶ Fruytier e.a., *Uit het rijke verleden van Hontenissee*, 9, 11.

³⁹⁷ Brusse en Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 199.

³⁹⁸ Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen*, 337, 440, 478, 603, 633.

³⁹⁹ www.archieven.nl, *Gemeente Ossenissee > Inventaris > Kerkelijke geschiedenis* (28.05.2013).

⁴⁰⁰ www.gemeentehulst.nl, *Inwonersaantal* (21.05.2013).

Geschiedenis tot 1505

De Vier Ambachten zijn vernoemd naar de hoofdplaatsen in dit gebied, namelijk Hulst, Axel, Assenede en Boekhout. De Vier Ambachten behoorden tot het rechtsgebied van de kasselrij van Gent.⁴⁰¹ De inbraakgeul van de Honte naar Hulst werd over de gehele lengte van Hulsterhaven tot Hulst de Hulsterse Haven genoemd.⁴⁰² In ieder geval tot de late middeleeuwen werd de tol van Hulst geheven.⁴⁰³ Voor 1180 kreeg de stad stadsrechten.⁴⁰⁴ Door de verzanding van het Zwin raakte de stad in de 14^e en 15^e eeuw in verval. De stad werd tijdens de Gentse opstand in 1452 vrijwel geheel verwoest.⁴⁰⁵ In het voorjaar van 1472 leed de stad stormvloedschade waarbij onder andere het rabat beschadigde dat daarna werd hersteld. Deze raakte opnieuw beschadigd bij de stormvloed van 10 november 1475 en moest net als de spuisluis (niet weergegeven) worden vervangen voor een nieuwe.⁴⁰⁶ Ook leed de stad zwaar onder de oorlog die Maximiliaan voerde tegen de Gentenaren die gesteund werden door Frankrijk.⁴⁰⁷ Het rabat voor de stad is in 1358 gesticht door Lodewijk van Male.⁴⁰⁸

- Vandaag

De laatgotische kerk die op beide Scheldekaarten voorkomt is de Sint-Willibrordusbasiliek. De toren kan dateren uit de 14^e eeuw (afb. 86.1). De kerk zelf werd gebouwd in opdracht van Maximiliaan van Oostenrijk in de 2^e helft van de 15^e en de eerste helft van de 16^e eeuw.⁴⁰⁹ De kerk werd in 1562 door blikseminslag vrijwel volledig verwoest maar is snel daarna heropgebouwd.⁴¹⁰

Op de plaats waar de havengeul de stad binnenkwam en waar ook het landverkeer uit het Land van Axel en het Land van Hulst samenkwam, werd tussen 1506 n 1509 met de bouw met de bouw van de Bollewerckpoort of de Keldermanspoort begonnen. Hiervoor lag hier een ter bescherming van de stad een aarden bolwerk. De twee torens op de kaart van 1468 verwijzen mogelijk een oudere stadspoort omdat onwaarschijnlijk is dat de weergave van de stad Hulst op deze kaart na 1506-1509 nog is aangepast. De Bollewerckpoort (zowel land- als waterpoort) die tussen 1506 en 1509 werd gebouwd bestond uit twee flanktorens en een daartussen gelegen front. De doorgang was waarschijnlijk groot genoeg is om schepen tot 700 ton doorgang te verlenen.⁴¹¹ De poort werd verwoest door het kanonvuur tijdens het beleg van 1596 toen Hulst door aartshertog

⁴⁰¹ Brand, *Over de bestuurlijke en geografische ontwikkeling*, 5.

⁴⁰² Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 8.

⁴⁰³ Ibidem, 485.

⁴⁰⁴ P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst* (Hulst 1972) 7-8.

⁴⁰⁵ Brusse en Henderixx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550*, 215, 255, 265, 287.

⁴⁰⁶ Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 482-483.

⁴⁰⁷ Fruytier e.a., *Uit het rijke verleden van Hontenisse*, 55.

⁴⁰⁸ Denucé, *De loop van de Schelde*, 16.

⁴⁰⁹ Kuipers en Swiers, *Het verhaal van Zeeland*, 62; De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, 'R.K. kerk H. Willibrordus', ID: 22778.

⁴¹⁰ Brand, *De geschiedenis van Hulst* 108-109.

⁴¹¹ www.geschiedeniszeeland.nl, *Vechtend Zeeland >Vestingstad Hulst* (14.05.2013); www.vestingstad.nl, *Geschiedenis van Hulst* (14.05.2013).

Albertus van Oostenrijk. In 1618 werd de poort met aarde bedekt.⁴¹² De huidige verdedigingswerken om de stad dateren uit de eerste helft van de 17^e eeuw.⁴¹³ Een deel van de Bollewerckpoort is als ruïne behouden (afb. 86.2). De stad Hulst had (incl. Absdale) op 01.01.2013 10.726 inwoners.⁴¹⁴

Als de poort op de kaart van 1504/05 inderdaad de Bollewerckpoort is kan hierin waarschijnlijk verder bewijs worden gevonden voor de mogelijkheid dat het linker deel van de kaart van 1504/05 na de eerste vervaardiging van de kaart is vervangen. Verder onderzoek naar de weergave van bewoningskernen kan hierover meer duidelijkheid geven.

2.5.4. Topografische volledigheid en topografische ‘begrijpbaarheid’ van de Scheldekaarten

Voor het in deze scriptie onderzochte gebied geven beide kaarten een vrij volledig beeld van de in 1468 en 1504/05 bestaande bewoningskernen. Door de natuurlijke begrenzing is dit voor het eiland Zuid-Beveland het eenvoudigste na te gaan. Voor de stormvloeden van 1530/32 telde het dekenaat Zuid-Beveland meer dan 55 parochies.⁴¹⁵ Op beide Scheldekaarten zijn hiervan ruim vijftig terug te vinden. Ook zijn bijvoorbeeld de gehuchten Machole (72) en Vinkenisse (60) weergegeven die van weinig betekenis kan zijn geweest. De veronderstelling van Denucé dat op de Scheldekaarten alleen die plaatsen zijn weergegeven die uit juridisch oogpunt van belang werden geacht, lijkt dus voor het onderzochte gebied niet (overal) op te gaan.⁴¹⁶ Deze topografische volledigheid geldt zeker niet voor al het gebied dat op de kaarten is weergegeven. Rond 1520 telden bijvoorbeeld het eiland Schouwen 36 parochies en het eiland Walcheren 62.⁴¹⁷ Op de Scheldekaart van 1468 zijn op Walcheren acht plaatsen weergegeven, Schouwen staat niet op de kaart. De Scheldekaart van 1504/05 geeft een vollediger maar eveneens verre van compleet beeld: zestien plaatsen op Walcheren en plaatsen op Schouwen. Omdat niet overal op de kaarten een even volledig beeld is gegeven van de bewoningskernen op de Zeeuwse eilanden lijkt dit erop te duiden dat het gebied dat wel zo goed als volledig in kaart is gebracht van een speciaal belang moet zijn geweest. Welk belang Zuid-Beveland in het licht van het vervaardigingsdoel van de kaart(en) kan hebben gehad is niet vastgesteld.

Wat betreft de ligging van de dorpen ten opzichte van elkaar geeft de kaart van 1468 een correcter beeld dan de kaart van 1504/05. Zeker plaatsen die niet voorkomen op de kaart van 1468 zijn op de kaart van 1504/05 met minder zorg voor de juiste verhouding weergegeven dan is gebeurd op de kaart van 1468. Zo ligt op de kaart van 1504/05 Waterduynen (161.1) op het eiland Kadzand (161) in plaats

⁴¹² De Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, ‘Bolwerkspoort’, ID: 22733.

⁴¹³ www.geschiedeniszeeland.nl, *Vechtend Zeeland > Vestingstad Hulst* (14.05.2013).

⁴¹⁴ www.gemeentehulst.nl, ‘Inwonersaantal’, 21.05.2013.

⁴¹⁵ Dekker, *Zuid-Beveland*, bijlage kaart.

⁴¹⁶ Denucé, *De loop van de Schelde*, 13.

⁴¹⁷ A. van Steensel, *Edelen in Zeeland: macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010) 128.

van Wulpen⁴¹⁸ (160). St. Lauwereyn (151.1) ligt ten noordoosten van Aardenburg (157) in plaats van ten zuidoosten. De verhouding tussen de plaatsen op de eilanden Duiveland en Schouwen (die in hun geheel niet voorkomen op de kaart van 1468) lijken niet met grote zorg bepaald. Ook de verhouding van een aantal plaatsen die voorkomen op de Scheldekaart van 1468 is niet exact nagevolgd op de kaart van 1504/05. Groede (154) bijvoorbeeld is op de kaart van 1504/05 te hoog geplaatst en er is onduidelijkheid bij de buurt Everinge (95) - Oostkerke (8). De verhouding dorpen Poortvliet (42), Westkerke (43) en Scherpenisse (44) op de kaart van 1504/05 is in vergelijking met de kaart van 1468 eveneens te willekeurig bepaald.⁴¹⁹ Binnen het voor deze scriptie onderzochte gebied blijkt de grotere topografische juistheid van de kaart van 1468 bijvoorbeeld duidelijk uit de ligging van de dorpen Waarde (65), Kruiningen (67) en Hansweert (68). De kaart van 1468 geeft een beter ‘begrijpbaar’ beeld van de verhouding tussen de weergegeven plaatsen dan de kaart van 1504/05. Het picturale element lijkt bij het vervaardigen van de kaart van 1504/05 inderdaad van groter belang dan het topografische. De vele aanpassingen op de kaart van 1468 (o.a. door het toevoegen / verschuiven van bewoningskernen) tonen echter duidelijk een streven wat betreft de verhoudingen tussen de weergegeven bewoningskernen een zo correct mogelijk beeld te leveren. De aanpassingen (hoewel nu interessant) hebben de kaart er destijds niet mooier op genaakt. De topografie was bij het vervaardigen van de kaart dus zeker niet minder belangrijk dan het picturale aspect. Dit blijkt bijvoorbeeld heel duidelijk uit de zoektocht naar de juiste plaats van het dorp Santvliet (23). Voor de kennis van deze streken in de tweede helft van de 15^e eeuw en het begin van de 16^e eeuw verdient de kaart van 1468 daarom in vergelijking met de kaart van 1504/05 “*verre de voorkeur*”.⁴²⁰ Uiteraard is ook op deze kaart van een exacte weergave van de ligging geen sprake. Enigszins meetkundig betrouwbare kaarten zijn er pas na de intrede van de driehoeksmeting rond 1530.⁴²¹

Ondanks de schetsmatige weergave van veel bebouwing op de kaart van 1468 vanaf het midden van de kaart naar de zeemonding toe, is deze kaart in zijn geheel ook artistiek gezien het aantrekkelijkst. Dit geldt met name voor het deel van de kaart van 1468 overeenkomstig met het rechter deel van de kaart van 1504/05.⁴²² De Scheldekaart van 1504/05 heeft door de over het algemeen niet erg gedetailleerde weergave van bebouwing de kenmerken van een kopie, hoewel ook voor deze kaart geldt dat bebouwing op het rechter deel van de kaart met meer detail is weergegeven dan op het linker deel. Uit de vergelijking tussen de weergave van de bewoningskernen op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 blijkt dat de opbouw van de weergaven (de architectuur en de verhouding van bebouwing ten

⁴¹⁸ W. Buntinx, *Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen* (Gent 1969) 3; Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 163: Waterduynen lag volgens een acte van 1290 (R.A. Gent, Cartularium St. Baafsabdij Gent no. 1) op het eiland Wulpen.

⁴¹⁹ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 158.

⁴²⁰ Ibidem, 158.

⁴²¹ Margry, ‘Drie proceskaarten’, 28.

⁴²² Dit kan het best worden beoordeeld aan de hand van de kwaliteitvolle scans van de kaart op de cd-rom bij deze scriptie.

opzichte van elkaar) doorgaans in meer of mindere mate gelijkenissen laten zien. De verdere invulling zoals kleurgebruik, de plaats en vorm van gevelopeningen en de kerktoren komen dikwijls niet met elkaar overeen. Vermoedelijk is veel bebouwing van kleinere plaatsen (over het algemeen) typologisch van aard is. Voor de grotere steden geeft de kaart van 1468 een gedetailleerder beeld dan de kaart van 1504/05. In het onderzochte gebied liggen te weinig steden en zijn te veel plaatsen die zijn verdwenen om na te gaan in welke mate de weergave van dorpen op beide kaarten kan worden geïdentificeerd.

Over de verhouding tussen de kaarten kan naar aanleiding van het onderzoek naar de toponiemen nog het volgende worden opgemerkt. Net als voor het weergegeven gebied geldt ook voor de weergave van de bebouwing dat er vanaf het midden naar het westen toe steeds minder gelijkenissen zijn tussen de kaart van 1468 en de kaart van 1504/05. Ook het rechter deel van de kaart van 1504/05 laat enkele verschillen zien in vergelijking met het overeenkomstige deel van de kaart van 1468. Toch lijkt de weergave op het rechter deel van de kaart van 1504/05 in zijn geheel voldoende op de kaart van 1468 om er een kopie van te zijn. Slechts bij de weergave van grootste gebouwen, met name de kastelen in Vlaanderen, is er sprake van vrij precies kopieerwerk. Dat geldt ook voor het kasteel van Saeftinghe (135) op kaartfragment VI, het linker deel van de kaart. Omdat het linker deel van de Scheldekaart van 1504/05 zeer waarschijnlijk is vervangen voor een nieuw deel lijkt ook voor dit nieuwe deel de kaart van 1504/05 de kaart van 1468 als uitgangspunt te zijn aangehouden. Wanneer het linker deel van de kaart van 1504/05 in dezelfde mate had geleken op de kaart van 1468 als het rechter deel, zou door Gottschalk en Unger niet in twijfel zijn getrokken dat de besproken kaart in de tekst op de versozijde verwijst naar de kaart van 1468.

Al met al zijn beide kaarten, zeker gezien de veranderlijkheid van het landschap dat zij weergeven, de oudste kaarten (en in sommige gevallen zelfs de enige bron) waarop een indruk van de ligging van naderhand verdwenen plaatsen in de Scheldedelta kan worden gebaseerd. Hierdoor vertegenwoordigen beide kaarten op het vlak van toponymie een grote waarde.

2.6. Tollen en geleiden van Rupelmonde tot de Noordzee

Het vervaardigingsdoel dat de Scheldekaart volgens Gottschalk en Unger gemeen hebben is dat ze beide zijn gemaakt in verband met tolkwesties. Hierdoor zou te verwachten zijn dat de tolheffing en verwijzingen hiernaar kernelementen vormen van de Scheldekaart van 1468 en 1504/05. Omdat het linker deel van de kaart van 1504/05 vermoedelijk is vervangen is de vraag of dit ook het vervaardigingsdoel is geweest voor het nieuwe deel.

De territoriale indeling tussen Brabant, Zeeland en Vlaanderen was van invloed op de heerlijke rechten die op de Schelde-Honte werden geheven. In de 15^e eeuw waren er twee soorten rechten op de Schelde-Honte, namelijk geleiden en tolleren.⁴²³ In deze paragraaf is een overzicht gegeven van de belangrijkste geleiden en tolleren op de Schelde-Honte tussen Rupelmonde en de Noordzee. Daarbij is vervolgens nagegaan of verwijzingen naar de betreffende geleide of tol op de Scheldekaart van 1468 en/of 1504/05 aanwezig zijn. Slechts in een enkel geval kon dit uit de weergave en benaming op de kaarten worden afgeleid. De plaatsen waar geleiden en tolleren in ontvangst werden genomen zijn op beide Scheldekaarten aangeduid op afb. 87.

2.6.1. De geleiden

Een geleide (*conductus*) was een economisch-financiële instelling door politieke machthebbers tot stand gebracht, met het doel van reizigers betaling van een recht te eisen in ruil voor een gewaarborgde veilige doortocht.⁴²⁴ Dergelijke heffingen kregen in de late middeleeuwen steeds meer het karakter van een gewone tol of smolten daarmee samen. In het Schelde-Hontegebied bestonden drie soorten geleiden: de geleide van de hertog van Brabant, de graaf van Holland-Zeeland en de graaf van Vlaanderen. Delen van deze geleiden werden in leen gegeven, aanvankelijk aan eigenaren van land langs de stroom. Tegen betaling van een verhefgeld aan de leenheer konden delen van rechten zelfs aan derden worden doorgegeven. Indien de aandeelhouder overleed werden zijn aandelen verdeeld over zijn erfgenamen. Dit had een vergaande versnippering in een groot aantal minieme onderlenen tot gevolg.⁴²⁵ Geleiden vormden een zware last voor de handel. In de tweede helft van de 15^e eeuw kwamen er voornamelijk protesten tegen de hoge Hontegeleiden (zoals uit de vonnissen van de Scheldekaarten blijkt). Op 25 mei 1479 gaven Maria van Bourgondië en Maximiliaan van Oostenrijk de stad Antwerpen toestemming tegen een betaling van een jaarlijkse rente de versnipperde aandelen van private geleideaandelen op de Honte te verwerven. Dit had als doel handelaren van en naar de stad (voor een deel) te ontlasten van de betaling. Of de stad erin slaagde alle privéaandelen in handen te krijgen is niet bekend. Wel staat vast dat 1479 het einde betekende van het oude,

⁴²³ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 116.

⁴²⁴ Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart*, 116; Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis* Deel 2, IX.

⁴²⁵ Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart*, 117.

versnipperde systeem van de geleiden. Zeer waarschijnlijk probeerde de stad Antwerpen even later ook de geleideaandelen op de Schelde in zijn bezit te krijgen.⁴²⁶

Verwijzingen naar de geleiden

Tegen het einde van de 14^e eeuw werd het aantal geleiden op de (Ooster)Schelde tot drie gereduceerd, namelijk tot die van Lillo (20, 21), Zandvliet (24) en Borgvliet (29). Het geleidegeld van Lillo en Zandvliet werd in ontvangst genomen bij Loocketers (52), de geleide van Borgvliet in Betkensveer. Betkensveer is op beide Scheldekaarten niet onder deze benaming vermeld. Mogelijk wordt met T veer (58) aan de noordoever van Zuid-Beveland op de kaart van 1504/05 verwezen naar Betkensveer.⁴²⁷ Op de Scheldekaart van 1468 is op dezelfde plaats wel bebouwing weergegeven maar ontbreekt een naam. Uit de weergave van de plaatsen alleen kan echter niet worden opgemaakt dat de plaatsen verband houden met de geleiden op de Schelde.

Ook de geleiden op de Honte werden tegen het einde van de 15^e eeuw teruggebracht van drie naar twee. Vermoedelijk bleven de geleiden en tolkantoren van Rilland (59) en Valkenisse (62) bestaan terwijl de geleide van Den Agger (49) werd opgenomen in die van Zandvliet (24). Alle drie de plaatsen zijn beide Scheldekaarten weergegeven. Uit de weergave van de plaatsen alleen kan niet worden opgemaakt dat hier het geleidegeld in ontvangst werd genomen.

Op het deel van de Honte tussen Saeftinghe (135) en Hulsterhaven (= Saxhaven, 145) werd de Vlaamse geleide geheven.⁴²⁸ Het geleidegeld op de Honte was hoger dan dat van de Schelde maar vormde een korte route van en naar Antwerpen en de zee.⁴²⁹ Of het geleidegeld ook in deze plaatsen in ontvangst werd genomen is niet vastgesteld. De plaatsen zijn daarom niet aangeduid op afbeelding 87.

2.6.2. De Tollen

Tol (*teloneum*) is een heffing op aankomend en passerend verkeer, en wel op mensen, goederen en middelen van vervoer.⁴³⁰ Bij de erkenning van het territoriale recht (tolbetaling) speelt, in tegenstelling tot het geleide, bescherming geen rol.⁴³¹ De watertollen werden of rechtstreeks gecollecteerd voor de Keizer of door hen verpacht aan lagere vorsten als hertogen en graven.⁴³² Daardoor kwam er in de late middeleeuwen een veelheid aan tollen voor. Gemiddeld kenden de doorgaande waterwegen om de tien à vijftien kilometer een tol. Binnen zijn territorium was de

⁴²⁶ Bindoff, *The Scheldt question*, 44-45.

⁴²⁷ Ibidem, 27.

⁴²⁸ Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden*. Band I, 202.

⁴²⁹ Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart*, 118; Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden*. Band I, 202.

⁴³⁰ J.G. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied 1104-1534. Deel 2, Rekeningen van de Hollandse tollén, 1422-1534* (Den Haag 1997) IX.

⁴³¹ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 119.

⁴³² De Smedt, *De Engelse Natie te Antwerpen en de Scheldetollen (1496-1582)*, 47.

landsheer vrij om de plaats van tolheffing te betalen. Een netwerk van tollen en wachten sloten alle toe- en doorgangswegen naar en door een territoriaal gebied af. Het was gebruikelijk om hooguit twee keer tol te heffen, namelijk bij binnenkomst van het land en bij vertrek.⁴³³

Het verkeer van en naar Antwerpen werd stoom op- en afwaarts door tollen gehinderd. Tussen Rupelmonde en de Noordzee waren in de 15^e eeuw de belangrijkste tollen de tol van Iersekeroord (/de Zeeuwse tol), de Grote Watertol (/Brabantse tol), de Kleine Tol, de haringtol (/tol van Kallo), de roertol en de tol van Rupelmonde. Volgens Gottschalk en Unger bestonden daarnaast in het westen mogelijk nog andere tollen die waren vastgelegd in het grote Zwinreglement van 1252, zoals de tol van Oostburg (155), Coksijde (156), Slepeldamme (158) en Sluis (159).⁴³⁴ De weergave van deze vier steden op zowel de Scheldekaart van 1468 als de Scheldekaart van 1504/05 kan een verwijzing zijn naar het bestaan van deze tollen op het moment dat de kaarten werden vervaardigd. Dit kan wederom niet worden afgeleid uit de architectuur van de bebouwing op deze plaatsen waardoor de plaatsen niet zijn opgenomen op afbeelding 87.

2.6.2.a. De tol van Iersekeroord, de Zeeuwse tol of de Watertol⁴³⁵

Dominerend in de vele processen op de Schelde-Honte waren de processen over de tol van Iersekeroord, dat vooral op de Honte aanleiding gaven tot eindeloze geschillen.⁴³⁶ Vanaf Antwerpen stroomafwaarts was dit het dichtstbijzijnde Zeeuwse tolkantoor, gelegen op de Zuid-Bevelandse oever (63, afb. 61).⁴³⁷ De tol van Iersekeroord wordt voor het eerst vermeld in 1321. Aanvankelijk was de tol van Iersekeroord de principale wacht van de tol van Geervliet “int zoute.”⁴³⁸ In de loop van de 15^e eeuw groeide de tol wacht uit tot een zelfstandige tol. Het vroegere verband tussen de tol van Geervliet (Zuid-Holland) en die van Iersekeroord blijkt uit de vrijstelling van betaling van de andere tol wanneer aan een van beide tollen was voldaan. De tol van Iersekeroord werd door de hertogen van Bourgondië en Habsburg steeds in leen gegeven.⁴³⁹

Door de betere bevaarbaarheid van de Honte (§ 1.5.) werd de tol van Iersekeroord steeds vaker omzeild waardoor de opbrengsten van de tol terugliepen.⁴⁴⁰ Op de Honte werd jarenlang geen tol geheven.⁴⁴¹ Pas vanaf de jaren dertig van de 15^e eeuw werd ter compensatie een wacht van de Tol van Iersekeroord op de Honte geplaatst wat, zoals is gebleken, leidde tot veel juridische strijd met de Antwerpse handelaren.⁴⁴² Het vonnis van 1504 noemt de plaatsen waar wachtschepen voor het innen

⁴³³ Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied Deel 2*, IX.

⁴³⁴ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 150.

⁴³⁵ Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572* (Den Haag 1939).

⁴³⁶ Gottschalk en Unger, ‘De oudste kaarten der waterwegen’, 150.

⁴³⁷ W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat*, 342.

⁴³⁸ Unger, *De tol van Iersekeroord*, X.

⁴³⁹ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 120.

⁴⁴⁰ Bindoff, *The Scheldt question*, 40.

⁴⁴¹ O. De Smedt, ‘De Engelse Natie te Antwerpen en de Scheldetollen (1496-1582)’, 4(1929) 40-74, aldaar 43.

⁴⁴² Bindoff, *The Scheldt question*, 40.

van de tol moesten zorgen, namelijk bij Valkenisse (62), Kats (106), Arnemuiden (115), Rammekens (116), Veere (117.1) Vlissingen (119) en Zoutelande (121; Zeeuws: *Zoetelande*) “*et aultres*”. De mogelijke weergave van wachtschepen bij onder andere deze plaatsen komt aan bod in § 2.7.1.

Verwijzingen naar de tol van Iersekeroord

Een rechtstreekse verwijzing op beide Scheldekaarten naar de tol van Iersekeroord is het Tolhuys (63) aan de noordoever van Zuid-Beveland tegenover Bergen-op-Zoom (32). Voor de bepaling van de ligging van het voormalige tolhuis van Iersekeroord zijn de Scheldekaarten een duidelijke bron.⁴⁴³ Op beide Scheldekaarten staat slechts “Tolhuys” geschreven. De afbeelding van het tolhuis op de kaart van 1468 is beschadigd en voor een gedeelte verdwenen. Bij de weergave van het tolhuis op de kaart van 1468 is geen kleur gebruikt. Ook op de Scheldekaart van 1504/05 is het tolhuis vrij sober voorgesteld. Mogelijk is dit te verklaren doordat de noordoost zijde van het eiland Zuid-Beveland, waar het tolhuis van Iersekeroord was gelegen, al sinds de 15^e eeuw te maken had met onherstelbare schade door overstromingen.⁴⁴⁴ De tol van Iersekeroord werd voor het gemak van de handelaren (en misschien ook vanwege de overstromingen) al vanaf 1450 in ontvangst genomen op de werf van Antwerpen.⁴⁴⁵ Het oorspronkelijke tolhuis van Iersekeroord, zo doet de weergave ervan op de Scheldekaarten vermoeden, is mogelijk in daarna buiten gebruik geraakt. Een (mogelijke) verwijzing naar de in ontvangst name van de tolgelden in de Antwerpse werf komt aan bod in de volgende subparagraaf.

2.6.2.b. De Antwerpse watertollen

De tolleren die binnen het domein van de hertog van Brabant lagen werden in de 15^e eeuw door hertogelijke ambtenaren gecollecteerd of in pacht gegeven. Voor het verkeer te water waren voornamelijk twee tolleren van belang, de Grote Watertol en de Kleine Tol⁴⁴⁶:

*De Brabantse tol of de Grote Watertol*⁴⁴⁷

De Grote Watertol vormde de belangrijkste Antwerpse tol. De tol was een rechtstreekse heffing van ongeveer 1% op alle goederen die naar Antwerpen (13) kwamen of er uit vertrokken. In principe moest elke niet-Brabander de tol betalen die werd geheven aan de Antwerpse werf. Er bestond een ingewikkeld systeem van vrijstellingen en gunsttarieven voor bepaalde landen, steden en dorpen en ook de goederen waren aan verschillende taxaties onderworpen.⁴⁴⁸ Tol werd samen met de Grote Tol gecollecteerd of verpacht.

⁴⁴³ Unger, *De tol van Iersekeroord*, XI.

⁴⁴⁴ Bindoff, *The Scheldt question*, 71.

⁴⁴⁵ Denucé, *De loop van de Schelde*, 9.

⁴⁴⁶ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 121.

⁴⁴⁷ ARA Brussel, Rekenkamer, registers, nr. 22.362. Rekeningen van de Antwerpse tolleren, 1415-1500.

⁴⁴⁸ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 121.

De Kleine Tol of de Riddertol

Bij het overschrijden van de grenzen van Antwerpen waren kooplieden naast de Grote Tol nog een andere tol aan de landsheer verschuldigd. Net als de Grote Watertol werd de Riddertol betaald aan de werf van Antwerpen. De Kleine Tol werd samen met de Grote Tol gecollecteerd of verpacht. Het complex van tolleren (zie hieronder) was in zijn geheel bezit van de hertog van Brabant maar werd grotendeels in leen gegeven, aanvankelijk aan edellieden en ridders. De Kleine Tol bestond uit twee delen.⁴⁴⁹

- 1) - De Riddertol in het droge. Met ‘droge’ werd bedoeld droge waar zoals wol, boter, kaas, huiden etc. De tol moest ook worden betaald voor alle inkomende schepen met een roer
 - De joktol geheven op de lading van paarden en karren
 - Het waaggeld, een recht geheven op het gebruik van de waag (een heerlijke instelling)
 - De vistingen
- 2) - De Riddertol in het natte. Met ‘natte’ werd bedoeld vloeibare waar zoals azijn, bier, honing, traan, wijn etc.

Verwijzingen naar de Grote en Kleine Tol

Zoals gezegd werden zowel de Grote als de Kleine tol in ontvangst genomen op de werf van Antwerpen. De haven van Antwerpen neemt op beide Scheldekaarten een prominente plaats in (afb. 6 en 7). Net als alle andere vroege stadsporettren van Antwerpen is de stad op beide Scheldekaarten vanaf de linkeroever vastgelegd. In de laatmiddeleeuwse schilderkunst zijn identificeerbare stadsgezichten schaars.⁴⁵⁰ Denucé meende zoals gezegd dat de weergave van Antwerpen op de Scheldekaart van 1468 “*tintelend van originaliteit, schilderachtig, modern*” is terwijl de latere Scheldekaart van 1504/05 een “*veel te ouderwets*” beeld van de stad geeft.⁴⁵¹ Op beide Scheldekaarten nemen de werf (met daarop de kraan) en enkele vlieten een centrale positie in.⁴⁵² Naar de inning van de tolleren aan de werf zijn op beide kaarten geen duidelijke verwijzingen terug te vinden. De enige bebouwing op de werf zoals weergegeven op de Scheldekaart van 1504/05 is een klein gebouwtje links naast de stadspoort (afb. 88). Op de Scheldekaart van 1468 grenzen meerdere gebouwen aan de werf (afb. 89). Ook hier staat links naast de stadspoort een (aan de voorzijde open) klein gebouw. Hoewel dit uit de architectuur van de bebouwing niet is af te leiden, is dit een van de weinige mogelijke verwijzingen naar de inning van de Grote en Kleine tol. Wederom is mogelijk dat één of meerdere schepen in de haven van Antwerpen in verband kunnen worden gebracht met deze tol.

⁴⁴⁹ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 122-123.

⁴⁵⁰ J. De Rock, *Beeld van de Stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Antwerpen 2011) 94.

⁴⁵¹ Denucé, *De loop van de Schelde* 7.

⁴⁵² De Rock, *Beeld van de Stad*, 95.

2.6.2.c. De Tol van Rupelmonde of de Vlaamse tol in het Wiel

De Tol van Rupelmonde of Vlaamse tol in het Wiel geheten, behoorde toe aan de graaf van Vlaanderen. De oudste rekening dateert van 1250-1270. De tol moest worden betaald voor de schepen die Brabant binnenkwamen of de Rupel verlieten.⁴⁵³ De inwoners van onder andere Antwerpen, Brussel, Herentals, Leuven, Lier, Mechelen en Rupelmonde hadden tolvrijdom.⁴⁵⁴

Verwijzingen naar de Tol van Rupelmonde

De eerste plaats op beide Scheldekaarten aan de Vlaamse Scheldeoever is Rupelmonde (123). Aan de overkant van de Schelde is op beide kaarten als eerste plaats het *Tolhuys int Wiel* (1) weergegeven (afb. 90). Het tolhuis op de kaart van 1468 bestaat uit de weergave van vijf gebouwen gelegen aan een kleine haven. Op de Scheldekaart van 1504/05 verbeelden twee gebouwtjes het tolhuis. Het grootste gebouw is aan het haventje gelegen en heeft een poort die direct aan het water grenst (afb. 90 en 91). Naast het tolhuis van Iersekeroord (63) is dit tolhuis op beide Scheldekaarten de enige (op het eerste gezicht) rechtstreekse verwijzing naar de tol van Rupelmonde.

2.6.2.d. De Tol van Kallo of de Haringtol

De Tol van Kallo (129) was een Vlaamse tol die tot in de vijftiende werd geïnd per last haring. De tol werd ontvangen in verschillende Vlaamse havens waaronder bijvoorbeeld Biervliet (150). Na een onderbreking van vier jaar onder Filips de Goede om de wettelijkheid van de tol te onderzoeken, werd de haringtol in 1434 opnieuw ingevoerd. Bij de Blijde Intrede van Karel de Stoute in 1467 werd door de stad Antwerpen opnieuw de rechtsgeldigheid van de haringtol in vraag gesteld. De stad had de tol voor vier jaar in pacht maar zou dit niet hoeven betalen wanneer de tol onwettig werd verklaard. Net als bij volgende Blijde Intreden bleef de haringtol van kracht.⁴⁵⁵

Verwijzingen naar de Haringtol

Denucé was van mening dat de ruïne bij Kallo (weergegeven op beide kaarten, afb. 71) een in 1485 door de Antwerpenaren vernield blokhuis moet zijn.⁴⁵⁶ Volgens Gottschalk en Unger is niet zeker dat dit gebouw het in 1485 vermelde blokhuis voorstelt. Zij baseren zich op het blokhuis (115.1) op de Scheldekaart van 1504/05 bij Arnemuiden (115) dat een geheel ander voorkomen heeft dan het gebouw in de buurt van Kallo (vermoedelijk is dit blokhuis op de kaart van 1468 door beschadiging verdwenen). Mogelijk is de ruïne weergegeven als herkenningsteken voor de voorbijvarende schepen en vormt zo mogelijk een verwijzing naar de tol van Kallo. Wederom geldt dat duidelijke

⁴⁵³ Willems en De Bylandt, 'Aentekeningen op eene oude kaart', 513.

⁴⁵⁴ www.arch.be, "Tol van Rupelmonde en in het Wiel", 23.04.2013; Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 124.

⁴⁵⁵ Asaert, *De Antwerpse scheepvaart*, 125.

⁴⁵⁶ Denucé, *De loop van de Schelde*, 8.

verwijzingen naar de tol op beide Scheldekaarten ontbreken. Of de tol in Kallo zelf in ontvangst werd genomen is niet vastgesteld. De plaats is daarom niet opgenomen op afbeelding 87.

Algemeen kan wat betreft de verwijzingen naar de heffing van geleiden en tolleren in het Scheldegebied tussen Rupelmonde en Noordzee worden gesteld dat verwijzingen ernaar op het eerste gezicht niet in de mate aanwezig is die gezien het gemeenschappelijke vervaardigingsdoel van de kaarten misschien te verwachten zou zijn. Of (een deel van) de vele schepen weergegeven op beide Scheldekaarten verwijzen naar de tolleren en geleiden komt aan bod aan in de volgende paragraaf.

2.7. Scheepvaart

Hoewel de Scheldekaart van 1468 in opdracht van en voor de Grote Raad is gemaakt, is de weergave van Antwerpen op beide Scheldekaarten zoals gezegd opvallend groot in vergelijking met andere plaatsen op de kaart. Tijdens het grootste deel van de middeleeuwen waren de mogelijkheden voor de havenontwikkeling van de stad echter eerder beperkt geweest door de (relatieve) liggingsnadelen van de stad. In de eerste plaats ten opzichte van Brugge, dat dicht bij zee lag, beter toegankelijk was en bovendien een dicht bevolkt achterland had. Ook ten opzichte van Bergen op Zoom lag Antwerpen tot het begin van de 15^e eeuw minder gunstig, zeker gezien de tolheffing. Pas na de hydrografische veranderingen aan het einde van de 14^e en het begin van de 15^e eeuw waarbij de Honte beter bevaarbaar werd kon Antwerpen de relatieve liggingsnadelen wegwerken. Door de aanwezigheid van de rivier en de betere bevaarbaarheid ervan kwam ook de Antwerpse handel en transport verder tot ontwikkeling.⁴⁵⁷ Binnen de beperkte literatuur over de Scheldekaarten van 1468 en 1504/05 is tot nu toe weinig aandacht besteed aan de bedrijvigheid op het water. Veel van de informatie in deze paragraaf over de scheepstypen op de Scheldekaarten is te danken aan de kennis en behulpzaamheid van de heer A. Wegman, researcher voor het Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties). Wegman is sinds 2004 vooral actief als schrijver en onderzoeker op het gebied van de maritieme geschiedenis.⁴⁵⁸

Op de Scheldekaart van 1468 staan - de vele roeibootjes zonder mast niet meegeteld - 56 schepen afgebeeld⁴⁵⁹, op de kaart van 1504/05 zijn dit er 39. De ligging van de schepen op beide kaarten is met een nummer aangeduid op afbeelding 92. Voor het nummer staat op de Scheldekaart van 1468 de letter 'b', op de kaart van 1504/05 wordt het nummer voorafgegaan door de letter 'a'. De aanduidingen verwijzen naar de individuele afbeeldingen van de schepen op de volgende bladzijden (1468: p. 43-47, 1504/05: p. 48-52).

⁴⁵⁷ G. De Brabander, *Na-kaarten over Antwerpen* (Brugge 1988) 14.

⁴⁵⁸ www.maritiemeschrijvers.nl, 'Anton Wegman', 15.05.2013.

⁴⁵⁹ Mogelijk zijn enkele schepen door slijtage van de kaart verdwenen.

Bij het bepalen van scheepstypen op oude kaarten, zeker bij vroege voorbeelden zoals de Scheldekaart van 1468 en 1504/05, doen zich verschillende problemen voor. Voor het correct afbeelden van schepen is een geoefend oog en een getrainde hand essentieel. De kunstenaar moest zelf inzicht hebben in de werking van de verschillende onderdelen en de tuigage van de verschillende scheepstypen om deze correct af te kunnen beelden. Pas met Pieter Brueghel de Oude en zeker later met Hendrik Vroom (meer dan vijftig jaar na de vervaardiging van de Scheldekaart van 1504/05) ontstond er een specialisme in het weergeven van schepen. De schepen op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05 zijn dan ook zo weinig gedetailleerd dat er geen of nauwelijks onderscheid kan worden gemaakt tussen de verschillende functies van de schepen op de Scheldekaarten.⁴⁶⁰ De Scheldebotten veranderden in de loop der eeuwen maar weinig. De 'primitief' geschetste schepen zoals weergegeven op de Scheldekaarten komen bijvoorbeeld voor op het Amsterdamse stadszegel van de 15^e eeuw tot in de jaren dertig van de 16^e eeuw. De schepen op de Scheldekaart van 1468 zijn wel veel juister getekend dan op de kaart van 1504-05.⁴⁶¹

De benaming van scheepstypen uit de 15^e en het begin van de 16^e eeuw vormen een mistig gebied. In de vroege 16^e eeuw ontstaat er meer eenduidigheid over de benaming van de vele scheepstypen maar ook dan nog zijn er vaak misverstanden.⁴⁶²

Een vergelijking met houtsnede 'Antverpia Mercatorum Emporium' uit 1515 geeft een voor die tijd gedetailleerd beeld van de scheepvaart op de Schelde voor de haven van Antwerpen. De schepen op dit panorama lijken op de schepen weergegeven op de Scheldekaarten van 1468 en 1504/05. In 1952 heeft O. Buysens de scheepstypen op het panorama van Antwerpen geïdentificeerd. Dit ondanks een vrijelijke, tot in het onnauwkeurige geïnterpreteerde weergave van de schepen. De weergave van de schepen op dit panorama zijn doorgaans met meer detail weergegeven dan de schepen op de Scheldekaart van 1468 en 1504/05. Op het panorama zijn door Buysen geïdentificeerd: Venetiaanse galeien, heuden, binnenschepen, meerschepen, karvelen, roeiboten, schuiten, een hulk, een veerboot en mogelijk een boeier.⁴⁶³

De grootste schepen op de Scheldekaarten zijn koopvaardischepen. Deze schepen met drie masten kunnen hulken zijn (met een laadvermogen tussen de 200 en 600 ton en meer), maar ook karvelen of kraken (de grootste schepen).⁴⁶⁴ Het driemastschip, de grote omwenteling in de scheepsbouw,

⁴⁶⁰ A. Wegman, researcher Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

⁴⁶¹ Denucé, *De loop van de Schelde*, 12.

⁴⁶² A. Wegman, researcher Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

⁴⁶³ O. Buysens, 'Antverpia Mercatorum Emporium Actum 1515(?) Wie schiep', *Mededelingen van de Akademie van Marine van België* 6(1952) 171-178.

⁴⁶⁴ Wegman, researcher Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

verscheen voor het eerst aan het einde van de 15e eeuw.⁴⁶⁵ Volgens Denucé is op de kaart van 1504/05 ook het grote oorlogschip van de 15e eeuw afgebeeld.⁴⁶⁶ Hiermee verwijst Denucé vermoedelijk naar een van de grote schepen op de kaart van 1504/05 (met drie masten), onduidelijk is welk schip (vermoedelijk a2, a4 of a9).

De kleinere kustvaarders op beide Scheldekaarten zijn heuden met één mast en boeiers met een grote mast voor en een kleine mast achter. Hun laadvermogen lag tussen 45 en 100 ton. Met dergelijke schepen werd vaak de Noordzee bevaren, bijvoorbeeld naar Engeland. De binnenvaartschepen met één mast zijn lichters die vracht van geankerde zeeschepen overnamen en naar de stad brachten, bijvoorbeeld tussen Antwerpen (13) en Arnemuiden (115). Kleinere schepen op de kaarten kunnen ook marktschepen zijn die op bepaalde dagen (marktdagen) vanuit de omgeving naar de stad voeren. Daarnaast zijn de kleine vaartuigen binnenvaartschepen die als vrachtvaarders fungeerden tussen de stapelmarkt van Antwerpen en het achterland. Over de tuigage van de kleinere schepen kan nog worden opgemerkt dat ze allemaal het zogenaamde spriettuig varen. Wanneer de zeilen gestreken waren, werd de spriet gekaaid (schuin omhoog gezet). De schepen op beide kaarten zijn te weinig gedetailleerd dat er geen of nauwelijks onderscheid gemaakt kan worden tussen de genoemde functies. Wanneer er echter aan dek van een binnenvaarder veel personen zijn afgebeeld, dan gaat het vermoedelijk om een marktschip dat naast vracht ook passagiers vervoerde. Weergaven van kleine schepen zijn tot in de 15^e eeuw zijn overigens zeer zeldzaam.⁴⁶⁷ De weergave ervan op beide Scheldekaarten is echter weinig gedetailleerd.

Tenslotte zijn er op beide Scheldekaarten vele roeivaartuigen zonder mast weergegeven. Deze werden meestal gebruikt om mensen en goederen tussen de geankerde schepen en de wal te vervoeren. Ook als overzetveer zullen ze een rol op de Schelde hebben gespeeld. Wellicht gebruikten lokale vissers ook roeiboten.⁴⁶⁸

2.7.1. Wachtschepen?

Zoals aangetoond zijn de verwijzingen naar de tollën op de waterwegen tussen Rupelmonde (123) en de Noordzee op beide kaarten niet talrijk. Geen enkel schip op de kaart van 1504/05 is onder zeil, waardoor wel is verondersteld dat alle schepen voor anker liggende wachtschepen voorstellen die de tollën moesten innen.⁴⁶⁹ Op de Scheldekaart van 1468 zijn verschillende schepen onder zeil afgebeeld, zoals het schip even ten oosten van Saxhaven (145, b47). Volgens Gottschalk en Unger moet dit het wachtschip zijn van de tolpachters “*bij de uitgang der Honte liggend*” dat in 1469 het schip van

⁴⁶⁵ B. Landström, *Het schip* (Den Haag 1961) 78.

⁴⁶⁶ Denucé, *De loop van de Schelde*, 12.

⁴⁶⁷ Landström, *Het schip*, 126.

⁴⁶⁸ Wegman, researcher Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

⁴⁶⁹ Felixarchief, *SA formulier Scheldekaart*, 100#3146.

Gerard Pels in beslag nam (§ 1.6.3).⁴⁷⁰ Het is Gottschalk en Unger wellicht ontgaan ddat dit schip is gemarkeerd met een kruisje. Dit is vermoedelijk een verwijzing naar de plaats waar het schip moest worden getekend. Omdat de kaart van 1468 heeft gediend in een groot aantal Scheldeprocessen, is goed mogelijk dat de kruisjes onder zeventien van de 56 schepen op de Scheldekaart van 1468, duiden op een precieze plaatsbepaling van de schepen, vermoedelijk wachtschepen (op de individuele afbeeldingen van de schepen zijn deze markeringen met rood aangeduid). Bij één van de mogelijke wachtschepen (b50) lijkt zelfs alsof iemand de moeite heeft genomen een markering ongedaan te maken waarbij de kaart is beschadigd (b50). De schepen voorzien van een markering zijn gelegen in de nabijheid van: b3: het Tolhuys int Wiel (1), b4: Rupelmonde (123), b16: Antwerpen (13), b17: Tveer tegen Antwerpen over (128), b22: de haven van Lillo (21), b23: Kieldrecht en de Doelen (131, 134), b30: Bergen op Zoom (32), b31: Dat tverste baken van Brabant (35), b32: Poortvliet (42), b37: [S]cheltsant (114), b38: Vlissingen (119), b40: Sluis (159), b42: Groede (154), b46: Coudorpe (97), b47: Ter Neuzen (148), b48: Ossenis (143) / Saxhaven (145), b49: Hontenis (140) en b50: Saeftinghe (135). De kruisjes onder de schepen kunnen plaatsbepalingen zijn geweest waar de wachtschepen op de kaart moesten worden ingetekend. Of de andere schepen op de Scheldekaart van 1468 zonder markering eventueel ook verband houden met de inning van tolgelden, kon uit de weergave van de schepen verder niet worden opgemaakt.

De ligging van de schepen op de Scheldekaart van 1468 is op de kaart van 1504/05 ongeveer (maar niet overal) nagevolgd. Wel is de weergave van de schepen tussen de twee kaarten vaak verschillend. Het valt op dat juist bij die plaatsen schepen zijn getekend die in het vonnis van 1504 worden vermeld als plaatsen waar wachtschepen moesten zorgen voor de inning van de tol. Het gaat om Valkenisse (62), Kats (106), Arnemuiden (115), Rammekens (116), Veere (117.1) Vlissingen (119) en Zoutelande (121; Zeeuws: *Zoetelande*) “*et aultres*”.⁴⁷¹ Net als voor de kaart van 1468 is ook voor de kaart van 1504/05 niet voldoende bewijs gevonden om vast te stellen of alle schepen die op deze kaart zijn weergegeven uitsluitend verband houden met het innen van de watertollen. Verder onderzoek kan hierover wellicht meer inzicht geven.

2.7.2. Verwijzingen naar de bevaarbaarheid van de Schelde-Honte delta op de Scheldekaarten en in procesdossiers voor de Grote Raad

Dr. B. Augustyn toonde in 1992 in zijn proefschrift (o.a.) de waarde aan van de procesdocumenten van 1433, 1468 en 1504 en bijbehorende Scheldekaarten als bron voor onderzoek naar de hydrografische veranderingen van de Honte.⁴⁷² Tekstfragmenten van de Scheldeprocessen van 1433, 1468 en 1504 met hydrografische inhoud zijn in de jaren '40 van de vorige eeuw verzameld en

⁴⁷⁰ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 153.

⁴⁷¹ Gottschalk en Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen', 157.

⁴⁷² Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed. Band I*, 208.

gepubliceerd door geograaf A.W. Vlam.⁴⁷³ Uit met name de processen die verband houden met de Scheldekaarten kan volgens Augustyn worden opgemaakt dat:

- 1) niet de volledige bedding van de Westerschelde maar enkel de vaargeul waar de vloedstroom door stuwde een grotere diepgang kreeg en breder werd (processen);
- 2) de vaargeul zich hierbij (1) had verlegd van de Zeeuwse naar de Vlaamse oever waarna een zekere stabiele toestand tot stand kwam (processen)⁴⁷⁴;
- 3) deze hydrografische wijzigingen werden veroorzaakt door overstromingen aan het begin van de 15^e eeuw, nl. kort voor en ten tijde van de regering van Jacoba van Beieren (regeerde van 1417 tot 1433). Dit moeten de stormvloeden van 1404, 1421 en 1424 zijn geweest (processen)⁴⁷⁵;
- 4) het landverlies gesitueerd moet worden in het mondingsgebied van de Westerschelde aan de Vlaamse kust. Het eiland Wulpen (160) aan de Westerscheldemonding dat vijf parochies en een havenstadje telde werd na de stormvloeden van 1375 en 1404 grotendeels aan de zee prijsgegeven. Op de Scheldekaarten van 1468 en 1504/05 is Wulpen nog maar een klein eiland waarop maar één parochie (Oostende-Wulpen) heeft standgehouden.⁴⁷⁶;
- 5) de betere bevaarbaarheid van de Westerschelde door de Antwerpenaren werd gezien als een natuurlijk proces waarmee zij hun nieuwe vaarroute rechtvaardigden (processen).⁴⁷⁷

Door stormvloeden was de Westerscheldevaargeul aan het einde van de 14^e en het begin van de 15^e eeuw dieper en breder geworden waardoor nieuwe scheepstypen (onder andere kraken) met grotere diepgang via de kortere route de haven van Antwerpen konden bereiken. Pas na de stormvloeden van 1530 en 1532 waarbij een deel van oostelijk Zuid-Beveland verdween en de hieruit voortkomende verzandingsverschijnselen, zou de Honte als handelsroute van prioritair belang worden.⁴⁷⁸ Het bestaan van de Scheldekaarten waarop de Honte een centrale plaats inneemt en de vele processen over de jurisdictie op deze rivier toont op zich dat de Honte als handelsweg al in de 15^e eeuw steeds belangrijker werd. Uit de Scheldekaarten valt niet op te maken dat de Honte op dat moment nog minder goed bevaarbaar was dan de Schelde. Beide waterwegen zijn op beide kaarten even druk

⁴⁷³ A.W. Vlam, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Schelde', in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland uitgegeven door het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* (Middelburg 1944-1945) 32-50.

⁴⁷⁴ Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden. Band I*, 197.

⁴⁷⁵ Ibidem, 196, 197.

⁴⁷⁶ Ibidem, 206.

⁴⁷⁷ Ibidem.

⁴⁷⁸ Ibidem, 194-195.

bevaren (afb. 92). Op de kaart van 1504/05 wordt zowel op de (Ooster)Schelde als op de Honte bevaren door een koopvaardijship met drie masten (Schelde: a18, Honte: a35). Dat is een verschil met de Scheldekaart van 1468 waar op zowel de (Ooster)Schelde als de Honte geen grote schepen zijn weergegeven. Wel zijn op beide kaarten koopvaardijshipen weergegeven voorbij de Honte en de (Ooster)Schelde tot voor de haven van Antwerpen koopvaardijshipen weergegeven (1468: b17, b19, b23, b52, b53; 1504/05: a4, 19, a13, a39). Toch kan dit vermoedelijk worden verklaard doordat de meeste grote koopvaarders hun vracht al op lichters overlaadden in de Scheldemonding. Dat gebeurde vooral in Arnemuiden (115), de belangrijkste Zeeuwse overslaghaven.⁴⁷⁹ De Italiaanse geschiedschrijver Lodovico Guicciardini (1521-1589) heeft die rol van Arnemuiden beschreven.⁴⁸⁰ Door het zogenaamde lichter van de diepstekende koopvaarders werd de risicovolle vaart over de Honte vermeden. Grote schepen die toch voor de stad Antwerpen kwamen hadden vaak een deel van hun lading al overgeslagen in Arnemuiden om minder diepgang te krijgen.⁴⁸¹ Afbeelding 93 geeft een overzicht van zandplaten of schorren zonder bebouwing weergegeven op beide Scheldekaarten die de reis van en naar Antwerpen zeer waarschijnlijk bemoeilijkten. Wanneer de zandplaten op de Scheldekaarten van een naam zijn voorzien, zijn ze op afbeelding 93 aangeduid met het nummer dat zij in de vergelijkende tabel met plaatsnamen hebben gekregen (§ 1.4.). Indien de zandplaat geen naam heeft is deze aangeduid met de letter 'Z'. Zoals gezegd is de weergave van het Stock achter de plate (36) noemenswaardig omdat deze landschor al aan het einde van de 15^e eeuw zou zijn verdwenen.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Wegman, researcher Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

⁴⁸⁰ Lowijs Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden: anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612) 278-284; A. Wegman, Scheepvaartmuseum Amsterdam.

⁴⁸¹ Wegman, Scheepvaartmuseum Amsterdam (afdeling Collecties).

⁴⁸² Meyers, 'Des graven stroom', 111.

Conclusie

In 1933 en 1950 zijn de Scheldekaarten door Denucé en Gottschalk en Unger opnieuw in verband gebracht met processen gevoerd voor de Grote Raad, over (onder andere) de omzeiling van de tol van Iersekeroord langs de sinds het einde van de 14e eeuw en het begin van de 15e eeuw beter bevaarbare Honte. Hiermee zijn de kaarten gedateerd en is hun vervaardigingsdoel achterhaald. De vraag naar de plaats die de kaarten innemen binnen de cartografische ‘traditie’ in West-Europa en de Nederlanden voor de invoering van de driehoeksmeting is in het eerste hoofdstuk van deze scriptie uiteengezet door de kaarten in hun context te bezien. Hieruit bleek, onder andere volgens de maatstaven van de Topstukkendecreet betreffende *zeldzaamheid* en *onmisbaarheid* van roerend cultureel erfgoed, dat de kaart van 1468 van grotere waarde is dan de reeds als topstuk erkende kaart van 1504/05. De kaart van 1468 heeft een hogere schakelfunctie, een grotere artistieke waarde en is bovendien veel ouder dan de kopie, de kaart van 1504/05. Daar staat tegenover dat de Scheldekaart van 1504/05, in ieder geval wat betreft de in het tweede hoofdstuk van deze scriptie onderzochte thema’s, over het algemeen meer informatie bevat over het Scheldegebied aan het einde van de middeleeuwen dan de kaart van 1468. Hierbij dient te worden benadrukt dat deze verschillen op de kaart van 1504/05 zich duidelijk rond de riviermondingen concentreren. Het overige en dus grootste deel van de kaart bevat verder vrijwel dezelfde informatie als de kaart van 1468, vaak op vergelijkbare wijze voorgesteld. Zeker het rechter deel van de kaart van 1504/05 kan daarom zonder veel bezwaar worden opgevat als een kopie *naer neerstige collacie gedaen*, zoals de kopiist in de tekst op de versozijde van de kaart vermeldt.

Door uitbreiding van het weergegeven gebied bevat de kaart van 1504/05 meer informatie over de binnen deze scriptie onderzochte thema’s *landgebruik*, *infrastructure* en *plaatsnamen en bebouwing* dan de kaart van 1468. Omdat het vaststellen van grenzen enkel tot het vervaardigingsdoel van de kaart van 1468 behoorde, is over dit onderwerp (iets) meer informatie te vinden op deze kaart. Hoewel op de kaart van 1504/05 meer plaatsen zijn weergegeven, heeft de kaart van 1468 als bron voor de ligging van verdwenen plaatsen toch de voorkeur. Op deze kaart is met veel zorg de verhouding tussen de plaatsen bepaald, waarbij de kaart vna de eerste vervaardiging veelvuldig is aangepast. Dit heeft de kaart als aanschouwingsmateriaal misschien niet ‘mooier’ gemaakt maar topografisch gezien wel verbeterd. Wat betreft het netwerk van watertollen tussen Rupelmonde en de Noordzee bestaat voor beide Scheldekaarten onduidelijkheid. Ondanks het vermoedelijk gemeenschappelijke vervaardigingsdoel van de kaarten zijn op het eerste gezicht opvallend weinig elementen weergegeven die rechtstreeks verband houden met de tolheffing in dit gebied. Hoewel de besproken plaatsen waar tol werd geheven op beide kaarten steeds werden teruggevonden, kon het verband tussen deze plaatsen en de tolheffing uit de afbeelding zelf meestal niet worden afgeleid. Wanneer blijkt dat een deel van de vele schepen voorgesteld op beide Scheldekaarten inderdaad wachtschepen zijn, kan dit beeld in belangrijke mate worden aangevuld. De

functie van de verschillende schepen kon door het gebrek aan detail van de weergave meestal niet precies van elkaar worden onderscheiden.

De kaarten zijn voor de tijd waarin ze tot stand zijn gekomen een uitgebreide en unieke bron voor kennis van het uitzicht van het Scheldegebied omstreeks 1500. Dit houdt ook verband met de sterke veranderlijkheid van het landschap dat op de kaarten is weergegeven. Voor een aantal plaatsen zal gelden dat het de eerste en misschien zelfs enige keer is geweest dat het in kaart is gebracht voordat stormvloed in de 16^e eeuw het landschap wijzigden. Over de identificeerbaarheid van de weergave van bebouwing (zoals de steden Antwerpen, Vlissingen, Middelburg, Goes, Rommerswaal, ...) kan verder onderzoek meer inzicht geven.

Het verband tussen de Scheldekaart van 1468 en 1504/05, dat in 1950 door Gottschalk en Unger werd verbroken, moet worden herzien. Gottschalk en Unger hebben terecht (en als eersten) de verschillen tussen de kaarten opgemerkt. Bij de vergelijking (hoogstwaarschijnlijk gebaseerd op een zwart-wit kopie van een deel van de kaart van 1504/05) is hen ontgaan dat de kaart van 1504/05 is ontstaan in twee delen. In deze scriptie is door een digitale analyse van de kaarten aangetoond dat de onderlinge verschillen hoogstwaarschijnlijk zijn ontstaan nadat het linker deel van de kaart (vermoedelijk niet lang na 1504/05) is vervangen voor een nieuw deel. Zoals aangetoond heeft dit niet afgedaan aan de waarde van de kaart, integendeel. De vaststelling van de tweedeling van de kaart van 1504/05, waarmee de verschillen met de kaart van 1468 hoogstwaarschijnlijk zijn verklaard, sluit eveneens het bestaan van nog een (door Gottschalk en Unger geopperde) vierde⁴⁸³ Scheldekaart uit. Nu het verband tussen de kaarten opnieuw is aangetoond lijkt er weinig in de weg te staan ook de Scheldekaart van 1468, net al de kopie ervan, tot topstuk te benoemen.

⁴⁸³ Middelburg liet immers in 1497 een (niet bewaard gebleven) Scheldekaart maken.

Literatuurlijst

A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Deel. I-XIII* (Gorinchem 1839-51).

G. Asaert, *De Antwerpse Scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480)* (Brussel 1973).

G. Asaert, 'De handel in kleurstoffen op de Antwerpse markt tijdens de 15^e eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 88(1973) 377-402.

B. Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloeden in maritiem Vlaanderen. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief. Band I* (Brussel 1992).

R. Baetens, 'Zeeland en Antwerpen, dichtbij en toch veraf. Een historisch perspectief', P. Delsaerdts en M. de Schepper, *Letters in de boeken. Liber amicorum Ludo Simons* (Kapellen 2004) 99-106.

J.T. Battjes, E.J. Brink en J. Bos, *De historische atlas van Assen* (Assen 2009).

A. Bergmans, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19e eeuw* (Leuven 1998).

S.T. Bindoff, *The Scheldt question to 1839* (Londen 1946).

J.C.H. Blom en E. Lamberts ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2007).

G. De Brabander, *Na-kaarten over Antwerpen* (Brugge 1988).

K.J.J. Brand, *Over de bestuurlijke en geografische ontwikkeling van Zeeuws-Vlaanderen* (Hulst 1983).

P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst* (Hulst 1972).

P. Brusse en P. Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. Prehistorie-1550* (Zwolle 2012).

P. Brusse en P. Henderikx ed., *Geschiedenis van Zeeland. 1550-1700* (Zwolle 2012).

W. Buntinx, *Waterdunen, een vergeten stad in Zeeuws-Vlaanderen* (Gent 1969).

- O. Buysens, 'Antwerpia Mercatorum Emporium Actum 1515(?)', *Mededelingen van de Akademie van Marine van België* 6(1952) 171-178.
- I. Coen, *De eeuwige Schelde? Ontstaan en ontwikkeling van de Schelde* (Borgerhout 2008).
- T. Coomans, 'Herbestemming van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen', *Vlaanderen* 52(2008) 270-277.
- J. van Damme, 'Valkenisse nu altijd boven water', *Provinciale Zeeuwse Courant*, 22.09.2012.
- C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971).
- C. Dekker en R. Baetens, *Geld in het water. Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de 16e eeuw* (Hilversum-Verloren 2010).
- J. Denucé, *De loop van de Schelde van de zee tot Rupelmonde in de XVe eeuw* (Antwerpen 1933).
- M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland uit de 16de tot en met de 19de eeuw. Een typologische toelichting ten behoeve van het gebruik van oude kaarten bij landschapsonderzoek* (Canaletto-Alphen aan de Rijn 1995).
- M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750. Handgetekende en gedrukte kaarten, aanwezig in de Nederlandse rijksarchieven* (Groningen 1981).
- L. Van Driel en A. Steketee, *Zeeuwse plaatsnamen: van Aardenburg tot Zonnemaire* (Vlissingen 1996).
- B.T.M. Van Eck ed., *De Scheldeatlas: een beeld van een estuarium* (Middelburg 1999).
- M. van Egmond, 'Varia Cartographiva', *Caert Thresoor* 18 (1999) 15-19, aldaar 15.
- S.J. Fockema Andreae en B. van 't Hoff, *Geschiedenis der kartographie van Nederland van den Romeinschen tijd tot het midden der 19de eeuw* (Den Haag 1947).
- Z.E.A. Fruytier e.a., *Uit het rijke verleden van Hontenisse, haar hof te Zande en omliggende plaatsen* (Hontenisse 1950).

O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)* (Hilversum 2000).

J. Gilissen, 'Oprichting en ontwikkeling van de Grote Raad van Mechelen', *Concilium Magnum 1473-1973* (Brussel 1973) 11-24.

M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de Middeleeuwen* (Assen 1984).

M.K.E. Gottschalk en W.S. Unger, 'De oudste kaarten der waterwegen tussen Brabant, Vlaanderen en Zeeland', *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands aardrijkskundig genootschap* 67 (1950) 146-164.

M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland. V. II: de periode 1400-1600* (Assen 1971-1977).

M.K.E. Gottschalk en A. Verhulst, *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België* (Gent 1980).

Lowijs Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Nederlanden: anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt* (Amsterdam 1612) 278-284.

W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad Stad en Land van Bergen op Zoom 1477-1583* (Hilversum 2000).

W.A. van Ham, 'Tradities herleven; vraagstukken blijven: bij de inwijding van de nieuwe Sint Gertrudiskapel', *De Waterschans* 4 (1889) 49-58.

P.D.A. Harvey, *The history of topographical map. Symbols, pictures and surveys* (Londen 1980).

J.B. Harley en D. Woodward, *The history of cartography, Volume one. Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (Chicago 1987).

F. van den Hoven, *De topografische gids van Nederland* (Amersfoort 1997).

A.H. Huussen, 'Rechtspraak en kartografie: over enkele zestiende-eeuwse kaarten van de Schie', *Concilium Magnum 1473-1973* (Brussel 1973) 215-238.

A.H. Huussen jr., *Jurisprudentie en kartografie in de XVe en XVIe eeuw (avec résumé en français)* (Amsterdam-Brussel 1974).

S.J. Kluiving, N. Brand en G.J. Borger, *De West-Brabantse delta: een verdrongen landschap vormgeven* (Amsterdam 2006).

S.J. Kluiving, 'Plan van aanpak behoud geologisch monument Groeve Boudewijn en ontwikkeling educatief centrum', *Geo-Logical* 43(2009).

C. Koeman, *Geschiedenis van de kartografie in Nederland: zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden* (Alpen aan den Rijn 1983).

C. Koeman en M. van Egmond, 'Surveying and official mapping in the Low Countries , 1500-1670', in D. Woodward ed., *The history of cartography. Vol. three, Cartography in the European Renaissance. Part 1* (Chicago 2007) 1246-1295.

C. Kolman e.a., *Monumenten in Nederland. Noord-Brabant* (Zeist 1997).

A. Kort, *Geen cent te veel. Armoede en armenzorg op Zuid-Beveland, 1850-1940* (Hilversum 2001).

A.M.J. de Kraker ed., *De Westerschelde, een water zonder weerga. Ontstaansgeschiedenis en kaartbeeld, havens, handel en scheepvaart, verkeer, verdrongen dorpen, oorlog en andere aspecten van de Westerschelde* (Kloosterzande 2002).

A.M.J. De Kraker, *Landschap uit balans: de invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachter en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997).

P. van der Krogt, 'Lokale kaarten van Nederland uit de late middeleeuwen', *Caert thresoor* 2 (2008) 29-42.

J.B. Krüger, *Potamo-chorographie : of naauwkeurige navorschingen over de Schelde, en eenige merkwaardigheden, die omtrent en door deze rivier veroorzaakt, hebben plaats gehad ; met een beknopt historisch verhaal van Zeeland, van het verdrongen Zuid-Bevelandmitsgaders van alle plaatsen der Zeeuwsche eilanden, benevens eene mededeeling van de abdijen, kloosters, kerken, enz. die daar in vorigen tijd bestaan hebben* (Bergen op Zoom 1854).

J.B. Kuipers en R.J. Swiers, *Het verhaal van Zeeland* (Hilversum 2005).

W.B.P.M. Lases en A.M.J. De Kraker, 'De Westerschelde natuurlijk? Verdieping van en ontpoldering langs de Westerschelde in historisch perspectief geplaatst', *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 25-39.

J.J.B. Kuipers, R.M. van Dierendonck e.a., *Sluimerend in slik: verdronken dorpen en verdronken land in zuidwest Nederland* (Middelburg 2004).

W. Ligtendag, 'Het nut van oude kaarten voor historisch-geografen: de bevindingen tijdens een onderzoek', *Caert Thresoor* 14 (1995) 1-5.

E. Marshall en F. Bogaerts, 'Navigation de l'Escaut sous la maison de Bourgogne', *Bibliothèque des Antiquités belgiques I* (Antwerpen1833) 137-159.

E. Marshall en F. Bogaerts, 'Navigation de l'Escaut sous la maison de Bourgogne', *Bibliothèque des Antiquités belgiques I* (Antwerpen1834) 113-142.

P.J. Margry, 'Drie proceskaarten (Geertruidenberg versus Standhazen) uit 1448', *Caert-thresoor* 2 (1984) 27-33.

Ph. De Maeyer, B.M. De Vlieghe en M. Brondeel, *De spiegel van de wereld. Fundamenten van de Cartografie* (Gent 2004).

E.M. Meyers, 'Des graven stroom', *Mededeelingen der Nederlandsche akademie van wetenschappen* 3(1940) 103-204.

E. Van Mingroot, *De oude kaart als historische bron* (Leuven 1990).

Open monumentendag 12 september 2010, *De vier elementen: aarde, lucht en WATER* (Antwerpen 2010).

H. Pottmeyer, 'Ingwaecoensch taalgoed in en rond Antwerpen', *Bijdragen tot de geschiedenis* 20(1929)149-196.

W. Prevenier, M. Howell en M. Boone, *Uit goede bron: introductie tot de historische kritiek* (Antwerpen-Apeldoorn 2004, tiende druk).

Rijksarchief Zeeland, *Toelichting bij de catalogus van de tentoonstelling 'Schipper mag ik overvaren?'* (1974).

J. De Rock, *Beeld van de Stad. Picturale voorstellingen van stedelijkheid in de laatmiddeleeuwse Nederlanden* (Antwerpen 2011).

J. Van Rompaey, *De Grote Raad van de Hertogen van Boergondie en het parlement van Mechelen* (Brussel 1973).

G.F. Sandberg, 'Zevenhonderd jaar overzetveren in Zeeland' in: *Archief, Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland door Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1970) 115-124.

J.G. Smit, *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied 1104-1534. Deel 2, Rekeningen van de Hollandse tollers, 1422-1534* (Den Haag 1997).

O. De Smedt, 'De Engelse Natie te Antwerpen en de Scheldetollen (1496-1582)', 4(1929) 40-74.

A. van Steensel, *Edelen in Zeeland: macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010).

R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zeeland* (Zwolle 2008).

Stichting Cultureel Erfgoed Zeeland, 'Ontpoldering van een verdronken dorp', *Zeeuws erfgoed* 4 (2006).

J. Van der Stock e.a., *Antwerpen, verhaal van een metropool: 16de-17de eeuw* (Gent 1993).

H. Soly, 'De groei van een metropool', K. Van Isacker en R. Van Uytven, Antwerpen, *Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen 1986).

J. Termote, 'De Vlakte van de Raan in historisch-geografisch perspectief' in: J. Coosen e.a., *Studiedag. De Vlakte van de Raan van onder het stof gehaald* (Oostende 2006) 43-51.

E. Thoen, 'Cartografie en historisch onderzoek', in: J. Art ed., *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel 3b hulpwetenschappen* (Gent 1996) 131-185.

E. Thoen, *Geschiedenis van de lokale en regionale cartografie in Vlaanderen vanaf de middeleeuwen tot vandaag. Nota's bij de cursus 'Historische cartografie'* (Gent, 2012).

E. Thoen e.a., 'Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered' in: *CORN Publication Series* 13 (Turnhout 2013) 287-312.

J. Trachet, *Verdronken dorpen in het zuidoosten van Zeeland. Nieuw bronnenmateriaal opent nieuwe perspectieven. E-bundel* (SOJA 2011).

W.S. Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd* (Den Haag 1923-1931).

W.S. Unger, *De tol van Iersekeroord. Documenten en rekeningen 1321-1572* (Den Haag 1939).

O. Vandeputte e.a., *Gids voor Vlaanderen. Touristische en culturele gids voor alle steden en dorpen in Vlaanderen* (Tielt 2007).

B. Vannieuwenhuysse, *Brussel, de ontwikkeling van een middeleeuwse stedelijke ruimte* (Gent 2008).

M. Vermunt, 'Het kasteel van Borgvliet: Het 'slikpaleis' onder de Plaat', *De Waterschans* 24 (1994) 42-44.

J. Vervloet en E. Thoen, 'Verdronken landschappen op de grens van Zeeland en Vlaanderen; een interdisciplinair onderzoeksproject van het Vlaams Nederlands Comité', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 14 (2005) 37-47.

A.W. Vlam, 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Schelde', in: *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland uitgegeven door het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* (Middelburg 1944-1945), 32-50.

J.F. Willems en F. De Bylandt, 'Aanteekeningen op eene oude kaart van Zeeland, met Remarques sur les changements survenus depuis l'époque où la carte été dessinée' in: *Mengelingen van Vaderlandschen inhoud* (Antwerpen 1830) 489-554.

C. van Winkelen, *Hansweert en Schore in oude ansichten* (Zaltbommel 2009).

G.J. Zwier, *ANWB Landschappenboek Nederland. Sporen van geschiedenis* (Den Haag 2003).

Archiefdocumenten:

ARA, Kaarten en Plans 351.

ARA Brussel, Rekenkamer, registers, nr. 22.362. Rekeningen van de Antwerpse tolleren, 1415-1500.

Felixarchief Antwerpen, Scheldekaart 1504/05 (12#2473 - 12#2482 en 272#2).

Felixarchief Antwerpen, Dossier voor de erkenning van de Scheldekaart als topstuk (100#3146).

Felixarchief Antwerpen, Restauratiedossier Scheldekaart (100 # 3147).

Kaartverzameling Rijksarchief Gent, Kaarten en Plans, P. De Reu, nr. 5.

Kaartverzameling Rijksarchief Gent, Kaarten en Plans, nr. 2598.

Websites:

www.antwerpen.be

www.arch.be

www.archieven.nl

www.avbg.be

www.beveren.be

www.erfgoedcelwaasland.be

www.geschiedenisvanzeeland.nl

www.gemeentehulst.nl

www.gva.be

www.inventaris.onroenderfgoed.be

www.ipg.ugent.be

www.kunstenerfgoed.be

www.kapelle.nl

www.landvanbeveren.be

www.lukasweb.be

monumentenregister.cultureelerfgoed.nl

www.maritiemeschrijvers.nl

www.orisant.com

www.omroepzeeland.nl

www.plaatsengids.nl

www.rewin.nl

www.ro.reimerswaal.nl

www.sincfala.be

www.verdronkenzeeland.nl

www.vvvzeeland.nl

www.woensdrecht.nl